سهم افغانستان
درانتقال فرهنگ آسیای میانه

نگارش
علامه عبدالحی حبیبی

با اهتمام

خوشحال حبیبی و حبیب الله رفیع



۱۳۸۱/۲۰۰۲

کتابشناسی:

نام‌کتاب : سهم افغانستان در انتقال فرهنگ آسیای میانه .
نگارش : علامه عبدالحی حبیبی .
ناشر: مرکز تحقیقات علامه حبیبی
نمبر مسلسل : ۴
کمپوز و ډیزاین : محمد نبي تدبیر .
تاریخ انتشار : ۱۳۸۱ش/۲۰۰۲ع
امور طبع : ادارهٔ خدمات کلتوری افغانستان



سریزه

افغانستان د خپل حساس جغرافیایی موقعیت او تاریخي قدامت له امله د تاریخ په اوږده واټن کي د آسیا د زړه په توګه اوسېدلی او خصوصاً د منځنۍ آسیا ټولو اجتماعي، سیاسي، اقتصادي او کلتوري شریانونو ته یې وخت په وخت تازه او په منظمه توګه وینه ور رسولی او له دې لارې یې ټول ژوندي او خوځند ساتلي دي.

همدا راز د همدې حساس موقعیت له امله افغانستان د تاریخ په اوږدو کي له شرق نه غرب، له غرب نه شرق او له شمال نه غرب، شرق او جنوب درې واړو خواوُ ته تلونکو یرغلګرو، بلوسګرو او ښکېلاګګرو له همدې خاورې نه د تېرېدلو هڅه کړې چې د دې بریدونو دروند بار هم همدې پولادي زړه زغملی، دښمنان یې مات کړي او په خپله قربانۍ یې د منځنۍ آسیا هېوادونو ته دتاریخ په بیلابېلو مواقعو او مقاطعو کې نجات ورکړی دی.

د افغانستان او آسیا لوی مؤرخ او محقق علامه عبدالحی حبیبي دا په پاڼوکي وړه رساله خو په معنی کي ډېر لوی او وېړکتاب له نن نه څلوېښت کاله وړاندی د منځنۍ آسیا پر هغو فکري، اجتماعي، سیاسي، کلتوري، اقتصادي، صنعتي او هنري غورځنګونو او حرکتونو لیکلی چې له قبل التاریخ نه د دوولسمې میلادي پېړۍ تر پایه پوری دافغانستان له لاری تر سره شوي او د منځنۍ آسیا ملتونه یې خوځند او متحرك ساتلي دي.

د علامه حبیبي د څېړنو مرکز ویاړي چې له دې اثر نه - چې دا څلوېښت کاله د چاپ په انتظار پروت وُ- دوړې څنډي او په داسي وخت کې یې خپروي او مینه والو ته رسوي چې د افغانستان ملت یو ځل بیا د خپلي بې ساري قربانۍ او دخپلو پاکو وینو او سر لوړو سرونو په ښندلو سره د منځنۍ آسیا ګڼو هېوادونو ته چې دکمونیزم خونړي ښکېلاك لهکلونو –کلونو راهیسې خوړلي او زبېښلي وو د آزادۍ وږمې او دخپلواکه ګلونه ور سوغات کړل او اوس یې په اقتصاد او فرهنګ کې د ژور بدلون له پاره هڅې کوي او د دې زړه له لاري یې له آزادې نړه سره نلونه او پایپلینونه نښلول کیدي او دنېکمرغه او سوکاله لورته یې بیايي.

موږ د دې کتاب له خپرولو سره هیله لرو چې زموږ د دین او آزاده دساتلو په جرم وران شوی وطن او د راز- راز ښکېلاګګرو له حرص او آز نه قربان شوی هېواد د افغانانوله ملي هیلو سره سم بېرته ودان، ښېراز، سمسور او د افغانانو له پاره د نېکمرغه او هوسایه کور شي.

له دې سره دلوی استاد علامه عبدالحی حبیبي لویه اروا د لوی خدای(ج) له درباره ښاده غواړو او داکټور او ژور تحقیقي اثر یې ستاسو مخې ته ږدو!

په درنښت

دعلامه حبیبي دڅېړنو مرکز

۱۳۸۱ دوري لومړی نېټه

فصل اول

انتقال مردم و فرهنگ از عصر
قبل التاریخ تا قرن هفتم مسیحی
در افغانستان و از آنجا به
سرزمینهای دیگر

افغانستان کشوریست کوهستانی که در دل آسیای مرکزی در زیر بام "پامیر"درخطهٔ اتصال آسیای شرقی و غربی در مجاورت نیم قاره هندوستان ومناطق علف زار آسیای مرکزی افتاده است.

افغانستان به ساده ترین تعریف جغرافیایی تیغهٔ کوهی است باقلل درشت و مرتفع _ که ازسنگلاخ پامیر با سلسلهٔ عظیم همالیا وقره قرم پیوسته و برفهای دایمی و مؤقتی به رود بار های وسیع آن آب فروان می بخشند و بهر طرف رود خانه های خورد و بزرگی را تشکیل میدهد.

افغانستان از نظر جغرافیا و تاریخ یك کلیه ایست بشکل سنگلاخ عظیم و دشتهای فراخ و رود خانه های پر آب با آب و هوای مختلف و سالم در چهار راهی که شرق و غرب وشمال و جنوب آسیا را بهم پیوند میدهد.

بدین ترتیب موافق با موازین علمی برای سکونت بشر چه در دوره های غار نشینی حجر و چه در دوره های زندگانی انسانی در مصب رود خانه ها و مراتع سر سبز مساعد بوده و مهاجرت اقوام ومدنیت های مختلف را یکی بعد دیگر دیده و سپری کرده است.

۱_دورۀ ماقبل آر یاییها:

مطابق با موازین علمی بشر در تمام روی زمین مراتب زندگانی عصرهای حجر را در غارهای کوهها سپری کرده و بعد دوره های سنگ صیقلی را با اختراع ظروف سفالی و بسط زراعت و زمین داری و اهلی ساختن حیوانات و مبادی دوره مفرغ را در دلتاها و مصب ها وکنار رود خانه های بزرگ ادامه داده و در طول دره ها و امتداد مسیر رود خانه ها که راههای طبیعی محسوب میشوند مهاجرت روی داده است.

موافق با همین اساسات کلی، تحقیقات باستانشناسی نیز واضح ساخته است که خاك افغانستان و سرزمین های مجاور آن ایران و جمهوریت های آسیای مرکزی اتحاد شوروی (خاك ماوراءلنهر با ما ورای جیحون = ترانس اوکسیانا) و اراضی نیم قارۀ هندوستان وخاك چین همگی دوره های قدیم حجر و مدنیت های جدید حجر (نیولیتیك) و دوره های قبل التاریخ واعصاری را که اروپایان باصطلاح علمی (پری هستوریك)گویند_ و آنرا دورۀ مقدم بر عصر تاریخی ترجمه کرده میتوانیم _ همه را دیده وسپری کرده اند.

یکی از آثاریکه بتازگی در نتیجۀ حفاری در غار قره کمر (Qara Kamar) حوالی ایبك در دل هندوکش آشکارا شده و علماً آنرا تحلیل کرده اند_ علائم زندگانی حدود بین ده و سی و پنجاه هزار سال قبل المیلاد غارنشینان شکار را درمراتب اولین مدنیت قدیم حجر در وسط افغانستان ظاهر میسازد.

با کشفیات دیگر در تپه مندیکگ ۵۰ کیلومتری شمال غرب قندهار _آخرین مرحلۀ مدنیت سنگ صیقلی را با آغاز دوره مفرغ (برونز) درحوالی سه هزار سال ق، م و پنج هزار سال قبل از امروز در بین میر هیرمند و ارغنداب مشاهده میکنیم و ازین پدید می آید که میان آغاز دوره قدیم حجر و دورۀ اخیر سنگ صیقلی درکشور ما به احتمال قریب ۲۰یا ۳۰هزار سال‌گذشته _ و درحوالی آغاز ثلث سوم این دوره یعنی در حدود ده هزار سال ق،م موجی از عناصر هند و اروپایی در حوزۀ علیای سیر دریا و آمو دریا پیدا شده که بتدریج مرکز ثقل آنها از نواحی سرد تربه حوزۀ آمو منتقل شده است. این مردم چندین هزار سال درین نواحی سکونت داشته باحیوانات اهلی مخصوصاً اسپ که علامۀ فارقۀ این سرزمین است بلخ و باختر را چنانچه به تفصیل بیاید جولانگاه خویش قراد داده و بعد از آن در وادیهای رود خانه های افغانستان پراگنده شده اند.

ازکشفیاتی که درحدود ۵۰ سال قبل جان مارشل در وادی سند در هرپه و موهن جودیرو نموده چنین ثابت آمد که در حدود شش هزار سال قبل ازین مردم حوزۀ سند دارای مدنیت عالی بوده و شهر های منظم باجاده ها و سرکها وحمامها داشته و زراعت دربین ایشان مترقی بوده وگندم و جو میکاشتند، حیوانات اهلی مانند قاطر و شترهای کوهان دار وگاوهای بسیار قوی کوهان دار وگوسفند وغیره داشتند و برای نقل عراده ها از نرگاوهای نیرومندکار میگرفتند - و زیورات طلا و نقره و مس را درکمال مهارت میساختند . اسلحۀ جنگی و آلات کار را از مس و روی داشتند. و دارای رسم الخطی هم بودند، که سلسلۀ همین مدنیت وادی اندوس بافغانستان و ایران و بین النهرین حتی مصر هم کشیده شده و آثار مشابه آن در نال جاله وان بلوچستان و (انو) قریب مرو و سیستان افغانی مندیگك قندهار و جنوب ایران و خاك عراق و

مصر کشف شده است. که از آن جمله تیکر های ملون، خشتهای پخته، اطاقهای ابنیه، نقش های ظروف، زیورهای نفیس، مهر های تصویر دار،آثار و زیورها وآلات لاجوردین و مجسمه های ربة النوع مادر و غیره در تمام این سرزمین مشابه یکدیگر است. وبنا بران جان مارشل حکم میکند، که بشر در حدود ۶ هزار سال قبل در حوزه های نیل و فرات وکارون و هلمند و اندوس یکسان مدنیت خود را انبساط داده[۱] و در نظر سراورل ستین وادی هلمند و سیستان با موقعیت مساعد جغرافی خود اهمیت خاص مدنی در ادوار قبل التاریخ در انتشار مدنیت کلکولی تیك داشته است.

کثرت پیدایش مجسمه های الاهه مادر از حفریات وادی سند تا نیل میرساند که شکل دیانت و فکر انسان آندوره در سرتاسر این سر زمین مشابه و نزدیك یك دیگر بوده است.

چون درافغانستان از سرزمین باختر و قندهار و سیستان عموماً این گونه مجسمه ها و آثار مشابه کشف شده، بنا برآن توان گفت که انتقال و مبادلهٔ افکار و دیانت و عواید مدنی بین کشورها و مردم قبل التاریخ از وادی اندوس تا نیل از همان عصور باستانی جریان داشته و مردم افغانستان بآن تمدن قدیم و بسیار مهم پیوستگی تامی را دارا بوده اند.

قرار کاوشهای نوینی که در وادی سند میانهٔ، درسمت علیای هرپه وموهن جودیرو بتازگی صورت گرفته، رشته های مشترك این فرهنگ از بین رفته، برکناره های میانه دریای سندهـ نیز پدید آمده، که نشانهٔ اتصال با آثار مکشوفه قبل از تاریخ افغانستان بوده است.

چون در سنه ۱۳۶۱ش کتابی بسیار مغتنم و سودمند مصور بنام "افغانستان ماقبل آریاییها" بقلم دانشمندگرانمایه نورالله تالقانی برین موضوعها درکابل چاپ و نشر شده است،ما توجه کاوشگران تفصیل را به این کتاب مفید جلب میکنیم و در ینجا به اشارهٔ مختصر بکلیات مطلب اشاره رفته است.

۲_دورهٔ آریایی:

طوریکه در بالا گفته شد افغانستان از اعصار قبل التاریخی مسکون بشر بوده و مردمی که در آن ازمنه در آن سر زمین ساکن بوده اند، دارای مدنیت و افکار و عقاید وکلتور خاص بوده و با مردم وادی سند و ایران و ماوراء النهر مشترکاتی در زندگانی وکلتور و تمدن داشتند.

بعد ازین دورهٔ پیش از تاریخ _ که شاید وقتی در بارهٔ زبان وکلتور و فرهنگ آن معلومات مفصلی بدست انسان برسد _ و امروز درین باره تهی دستیم، دورهٔ بسیار روشن مهاجرت آریائیان آغاز میشود که باز افغانستان مرکز مهم این حرکات فرهنگی و انتقال اقوام بوده و آثارکهن سال ادبی در آن باره داریم که علی العموم همه اقوام هند و اروپایی در آن مشترکند ولی بطور خصوصی بیك شاخهٔ مخصوص این مردم تعلق بارزی دارد، که مردم افغانستان یا آریانای قدیم اند و این سرزمین بحیث قرارگاه و مهد آریاها موقعیت مهمی در تاریخ بخود میگیرد.

۳_آریانه ویجو:

مردم آریا در حدود چهار هزار سال قبل المیلاد در سرزمینی بنام آریانه ویجو Aryana -Vaego میزیستند - [۲] واین تسمیه بمعنی سرزمین نجباء و پاکزادان و مردم اصیل است [۳] که درینجا به تعیین موقعیت آن با تناقض افکار دانشمندان شرق وغرب کاری نداریم، ولی همین قدر میگوییم، که آره و آرین که ذکر آن در ریگویدا هم آمده [۴] و بقول داکتر جیگر Geiger محقق آلمانی اشتقاق آن از (آر) است که در سنسکریت هم بمعنی اصل و نژاد و بنیاد بوده وکلمه (آریا) مفهوم اصیل و نجیب و پارسا را داشت [۵] عین همین کلمه در ادب قدیم پشتو و محاورهٔ کنونی، بهمین معانی موجود و مستعمل است و همچنین کلمهٔ ویجو یا ویجه در محاورهٔ کنونی پشتوی قندهار بهمان معنی قدیم آریایی خود بمفهوم سرزمین و جایگاه و آرام گاه باقیمانده است.

ناگفته نماند که اصطلاح آریانه و یجو، در بین مهاجران آریایی هند نیز بوده، ولی بجای آن سرزمین قدیم و پرورشگاه باستانی آریا آریاورشه Arya- Varsha یا آریا ورته میگفتند، که در قرن دوم یا سوم قبل المسیح این نام در منو سمهیتا minu- samhita ذکر گردیده است [۶] که همین کلمه بشکل ورشو varshu تاکنون در زبان پشتو موجود است.

۴_مهاجرت وخطوط انتقال آریاها:

مردم نژاد سفید آریا که در آریانه ویجو یاآریانه ورشه میزیستند، بقرار توضیح اوستا بسبب برودت هوا و قلت مواد خوردنی بسواحل چپ دریای اکسوس (آمو) در باختر یا بخدی قدیم تا دامنهای هندوکش پراگنده شده اند، که قسمت قدیم سرود های ویدی و اوستایی یادگارهای زندگانی باستانی آنها را در سرزمین افغانستان نشان میدهد. و بقول دوکتور پی، گایلس P .Gilesp استاد فیلالوژی مقایسوی پوهنتون کیمبرج، این مردم برخی از حیوانات را اهلی ساختند و بعضی ازگیاهها رانیز می شناختند و در حدود (۲۵۰۰ ق م) در سرزمین بخدی شمال افغانستان با برخی از صنایع دستی زندگی میکردند [۷] این مردم آریایی اصیل نژاد باثر تزئید نفوس و عامل دیگر طبیعی از آرامگاه و مهد مرکزی خود (بخدی و وادی های شمالی افغانستان) بشرق وغرب مهاجرت نموده و از راههای شرق کهسار سپین غر به وادی های اندوس و پنجاب رفته اند - و همچنین از راههای خراسان و هرات به ایران و حتی آسیای صغیر رسیده اند، که بعد از زندگانی در خانه مشترك بخدی، زبان و ادیان و افکار و داستانهای حماسی و فولکلور و فرهنگ خود را به شرق وغرب با خود برده اند، که این مشخصات مشترك ایشان تشابه کلی بایك دیگر دارد، چنانچه زبان و مضامین و ارباب انواع هر دوکتاب قدیم آریایی یعنی اوستا و ویدا نزدیکی تامی باهم دارند، و نیز از روی کتیبهٔ مکشوفه هیتانیان که از محل پایتخت ایشان (پ ت ریوم) مربوط سال (۱۴۰۰ق م) از بیغازکوی Baghaz-Koi آسیای کوچك پیدا شده ثابت گردید، که در آنجا نیز مردمی بنام میتانی Mitani از نژاد آریا سکونت داشتند، که نامهای شهزادگان و ارباب انواع اساطیر ایشان با آریائیهای و یدی و اوستایی مشترك

است.

و ازین نتیجه میگیریم، که در حدود (۱۵۰۰ق م) هم آریائیان (از هند تا آسیای صغیر) مدنیت و فرهنگ و دیانت مشترکی داشته اند.[۸]

۵_آریایی های بخدی یامرکزی:

بعد از هجرت آریایان از مرکز بخدی، جمعی از آن قبایل در خود بخدی و باختر و دامنهای هندوکش باقیمانده اند، که خود را بنام سرزمین خویش بخدی (بخت = پکهت پشگت = پشتون) نامیده اند و همین مردم اند که درجنگ ده قبیله آریایی بر کنار دریای پاروشنی Parushni (راوی) شرکت کرده و بنام پکتهه paktha ذکر شده اند[۹] و همچنین درقدیم ترین متون آریایی یعنی ویدا مکرراً نام پکهت و شاهان و شهزادگان و رجال ایشان آمده[۱۰] که درحدود (۱۴۰۰ق م) اوضاع زندگانی و فرهنگی و انتقالی این قبایل را تاکنار راوی ثابت میگرداند و از آنجمله نامهای قدیم بسی از رجال و قبایل تاکنون در بین قبایل ایشان موجود است، مانند توروایانا Turvayana نام.

پادشاه پکهت [۱۱] که در پشتوی کنونی هم معنی این نام توره و هونی یعنی شمشیر زن است. همچنین نامهای قبایل داسهاDasa وبریسایاBrisaya و پانی Pani و پاراواتا Paravataa که بر کنارهای سراسوتیSarasuoti یا هراوتی یعنی دریای دهراوت و ارغنداب زندگی میکردند، و بقول محقق هیلبرانتHillebrandt از مردم اراکوزی (قندهارکنونی) بودند[۱۲] تاکنون بنامهای داسووپانی ویروتParvat و بریخگ Bareech در بین قبایل زابلی و ژوبی پشتونها موجودند .[۱۳]

بشهادت متن سرود ویدی و ادبیات بعدی تا (مهابهارته) می بینیم که قبایل آریایی ازحوزۀ اکسوس و از شمال هندوکش بجنوب آن منتشر شده و از آنجادر امتداد مسیر رودخانه های کابل (کوبها) کرم (کورمو) گومل (گوماتی) سوات (سواستو) به کنارهای سند (سندهو) رسیده و از آنجا به سرزمین پنجاب یا (سپنه سندهو) یا (هپته هندو) یعنی (هفت دریا) واصل گردیده، سپس بطرف قلب هند پراگنده شده واقوام محلی را بطرف جنوب شبه جزیره رانده اند.

دانشمندان هندی که متون قدیم سنسکریت را از نظرگذرانیده اند خود بهتر میدانند، مسکن قدیم (اندرا) یا خانه شمالی یا مهد قبایل (بهارته) کجا بود؟

در روشنی تحقیقات برخی از دانشمندان اروپایی صریحتر میتوان گفت که مهد قبایل بهارته آریایی بلخ بوده و از آنجا بشرق و غرب انتقال کرده اند.

نام این پرورشگاه و مهد باستانی آریایی درادب و یدی بلهیکا Balhikaبود - که در اتهرواویدا Athara- Veda آمده و در مهارته بهلیکه Bahlika بوده و پانی نی دانشمند دستور شناس سنسکریت در حدود قرن چهارم میلادی قبایل بهیکه را بلخیان نامیده است [۱۴] و در خود اوستا از جملۀ شانزده کشور آریایی، چهارم آن بخدی Bakhdi بود [۱۵] که صفت بخدیم سربرام (بلخ زیبا) را داشت و بقرار تحقیق اوستا شناسان حروف عنصری این نام (ب-خ-د-ی) بوده که در ادب پهلوی بخل و بخلی است که منشأ نام باختر

شمرده میشود [16] و بقول جیکسن Jakson در نسخه پهلوی اوستا (تحریر قرن هشتم میلادی) که از سمرقند کشف شده - این نام (بخل بامیك) بود که در ادب دری بلخ بامی است. [17] و عین همین عقیده را دانشمند اروپایی واله دوپوسن Valle de Poussin نیز تائید کرده است و طوریکه پیشتر گفتم، نام پکهت ویدی و پکتویس هیرودت از همین ریشه بخدی و بختی اوستایی است که بمرور زمان بخت و پشگت و پښتون گردیده و اکنون یك ملت بزرگی را در وسط آسیا تشکیل داده است.

ازنها بهارته بصورت غیر مستقیم مطالب دیگری هم بدست می آید، که ارتباط و انتساب عده یی از قبایل آریایی مهاجر هندی را به بلخ و باختریان ظاهر میسازد- من باب مثال گفته شده است که بهاد را جدۀ اسطوره یی قبیله (مادرا) زن کسی بوده بنام (ویوشیت اسوه) Vyushit aceua که شباهت نام بنام ویشت اسپه یکی از پادشاهان داستانی بلخ میرساند و اگر عین پادشاه بلخ نباشد بیکی از رجال تاریخی بلخی و باختری تعلق میگیرد و کلمه (اسوه) یا صورت پشتوی آن اسپه بصورت پسوند در نام‌گذاری رجال بلخ بسیار مروج بود.

پانی نی Panini یکی از دانشمندان بزرگ قرن چهارم (ق،م) که در ملتقای در یای کابل و اباسین درمقابل اتك بر کنار غربی آن رود خانه میزیست و گرامرویدی را بنام Asht-Adhyaya یعنی هشت لکچر نوشت، وی زبان ویدی را تهذیب و ترتیب گرامری داده و نام آن راسنسکریت Sansakrit یعنی تهذیب و اصلاح شده گذاشت [18] و این نام نیز در پشتو سنه کریته Sana - krita است که عین همان معنی تهذیب شده را دارد. و چون پانی نی از سرزمین سواحل شرقی اباسین برخاسته، بنا بر آن ذکر وی از قبایل بهیکه Bahika معتبر تر است و استاد دانشمند واله دوپوسن عقیده دارد - که بهیکه یقیناً مردم بلخ اند و در میان عشایر مهاجر آریایی هندی شهرت داشتند و از سرزمین بلخ در مسیر رود خانه های افغانستان گذشته و بالآخر بهند رسیده اند.

علاوه برین ماخذ و متون قدیم سنسگریت پدر موخان یونان هیرودت Herodotus نیز در قرن چهارم قبل المیلاد که معاصر پانینی است ذکری از چند قبیلۀ افغانستان بنام پکتویك Paktuike و گنداری Gandarioi و ستاگودی Sattagudai و دادیکی Dadikai و اپاروتی Aparutoi نموده [19] که بقرار رأی علمای محقق عبارت اند از پشت و پشتون و گندهاری (گدGadara کتیبۀ داریوش) وشتك (تته گوشThatagush هخامنشی) و تاجیك و افریدی که تاکنون از مردم بسیار آبرومند افغانستان شمرده میشوند و از زمان مهاجرت آریایی تاکنون در همان مساکن تاریخی خود بر قرارند. و ذکریك شهر مرکزی این قبایل یعنی پشاور در نوشته های هیکاتویس Hecataeus (حدود۵۰۰ ق،م) بنام کاسپاپوروس Kaspapyras درگندهارا موجود است و قرایکه آرکیولوژستهای شیکاگوی امریکا بتازگی درکتیبۀ پارتی و یونانی شاپور اول در نقش رستم فارس (حدود۲۶۰ م) یافته اند نام پشاور بصورت پیسشگور Pshkhnro یاPaskibonra است [20] که پسانتر پرشاپوره (سنسکریت) و پو - لو- شا- پو- لو Po-lo-sha-po-lu هیون تسانگ HsuanTsang زائر چینی و پوشاپور و فرشافور و پشاور دوره های اسلامی را از آن ساخته اند و ازین برمی آید که این مردم در سرزمین خود از زمان قدیم تا اوائل عصر مسیحی برقرار بوده و اگر درجملۀ قبایل قدیم آریایی در جنگ ده قبیله برکنار راوی هم شرکت کرده باشند بقایای ایشان در سرزمین باستانی

خود (افغانستان) مانده اند.

در دستهٔ قبایل پنجگانه که اصطلاحی است سنسکریت بشکل پنکه جانا Panka- Jan قبایلی از قبیل دریوهو Druh یادو Yaduoتور واشا Tarvasha انو Anuo پورو Pauruo شامل اند و پروفیسر شاندرا داس Shandra Dos استاد تاریخ قدیم هند در پوهنتون کلکته معتقد است که باید همه کتله معروف بهارته درین جمله شامل باشد. مهمترین قبائل پنجگانه (پورو) است و اولاد او یعنی پورا وا Pouravao باکتله (بهارته) نزدیکی و قرابت داشتند و این قبایل پنجگانه همان راهی که قبایل بهارته در مسیر مهاجرت ها تعقیب کرده اند دنبال نموده اند. یعنی ازشمال هندوکش ازبلخ و باختران برخاسته و بجنوب آن فرود آمده بر سرزمین پنجاب و خاك پهناور هند پراگنده شده اند.

پروفیسر داس مسکن قبیله پورو را درهٔ علیای اندوس در حواشی گندهارا قرار میدهد و این مطلب حقیقت دارد که ایشان در دوره یی از دوره های مهاجرت آریایی درینجا بودند ولی اگر بر دوره های قدیمترین مهاجران آریائی رسیدگی شود - باید مسکن آنها را هم مانند سایر شعب و عشایر هم نژاد ایشان در کوه های افغانستان جستجو کنیم. اگر مهابهارته و پورانا و داستانهای حماسی ویدی و اوستایی و شاهنامه ها را مطالعه کرده و باساس ادب و فلکلور مقایسوی بهم تطبیق کنیم خواهیم در یافت که کانون زندگی اولیه و قدیم آریاییان مهاجر هندی و ایرانی در شمال هندوکش و حوزهٔ اکسوس بود. تا اینجا هرچه گفتیم تکیه گاه و استناد ما سرود ویدی و منابع سانسکریت هندی و یونانی بود. به تائید عین همین مطالب متوجه اوستای قدیم بلخ - که خاطره های دور افتاده آن از منابع تازهٔ پهلوی ساسانی بدست رسیده است شده میتوانیم و با اینکه اوستای قدیم در دست نیست از روی متون اوستای ساسانی وسایر کتب پهلوی مطالب مهمی استخراج کرده میتوانیم و جایگاه بلخ و سایر ولایات افغانستان را که اکثر قطعات ۱۶ گانه آریانشین در آن شامل است بصورت بسیار واضحتر و روشنتر معائنه میکنیم. اینجا از شرح جزئیات آن صرف نظر میکنیم و علاقه مندان فرگرد اول (وندیداد) یکی از اجزای اوستا و به (یشتها) مراجعه میتوانند. مطالعهٔ اوستا از نظر تاریخ و جغرافیه و اقوام و قبایل آریایی و تشکلات اجتماعی و فرهنگی و ادبی و مذهبی به مراتب از متون ویدی در تاریخ ما مدخلیت دارد و مقایسهٔ متون ویدی و اوستایی و تطبیق محتویات جغرافیایی و تاریخی و حماسی آن باهم دیگر مبادی اساسی وکلی تاریخ ما وکشور ما را با تعلقات آن باکشور های مجاور در شمال و شرق و غرب روشن میسازد.

تشابه شدید زبان اوستا و زبان ویدا بحدی است که این دو زبان را لهجه های یك زبان قدیمتر باید شمرد. این تشابه شدید زبان حکم میکند که پیروان (ویدا) و (اوستا) روزی در یك خانه ویك دیار زیسته باشند. این خانه و این دیار حوزهٔ اکسوس، همان حوزهٔ وسیع آمو دریا است که قدیم ترین قطعات خاك آریا نشین در دو طرفه مسیر آن افتاده و (بلخ گزین) و (بلخ الحسنات) و (بخدیم سریرام) و (بلهیکا) و (باختران) و (بخل باميك) و(بلخ بامی) جایگاه وسیعی درین حوزه، دارد و تمام اسطوره های باستانی هند و ایران آنجا راجلوه گاه قدیمترین مظاهر زندگانی آریایی میشمارد.

همانطوریکه کشفیات (موهن جودیرو) و تپه های (انو) و (مندیگك) و تپه های (سیالك) و (جیان) در افغانستان و ماوراء النهر و هند و ایران شواهد زندگانی قبل از آریایی را بمانشان میدهد، ادبیات

سانسکریت و اوستایی جایگاه و حرکت و امواج قبایل سفید پرست آریایی را بما معرفی میکند.

افغانستان در میان هند و ایران و آسیای مرکزی سر زمین وسطی است که احفاد آریایی قدیم را هنوز در دل کوه های آن در لابلای دره های هندوکش و وادیهای جنوبی آن بطور مثال مشاهده میتوانیم. این مردمان فرهنگ و مدنیت و لهجه های قدیم خود را دست نخورده حفظ کرده اند و باشندگان هندوکش مرکزی و شرقی و قبایلی های دامنه های سپین غر، نمونه های بارز آنست که علاوه بر پشتو و دری تقریباً [۲۰] لهجهٔ محلی در دره ها و وادی های سنگلاخ های آن کوهها تاکنون موجود است.

۶_دوره های تاریخی:

از دورهٔ طلوع تاریخ ببعد که درین گوشهٔ شرق در فلات ایران باهخامنشی ها و در نیم قارهٔ هند با ظهور (بودا) شروع میشود، رفت و آمد و جنبشهای اقوام برنگهای دیگری آغاز میگردد که، یا جذبه لشکر کشی و یا تبلیغات مذهبی دارد. لشکرکشی های سیروس و داریوش و انبساط دامنهٔ فتوحات هخامنشی، رسم الخط آرامی و اصول دفتر داری و روش معماری سامی و ایرانی را در افغانستان وحتی در هند نشر ساخت و زبان فرس قدیم که در فارس زبان درباری و دفتری بود بازبان پشتو آنقدر روابط نزدیك دارد که حتی در یك کتیبهٔ میخی بغستان (بیستون) فارس که بحکم داریوش (۵۲۲-۴۸۶ق م) آنرا نوشته اند (ستون۴بند ۱۳) در ضمن حماسهٔ اخلاقی سه مصراع لطیف شعری stanza آمده [۲۱] که بعد از تحلیل کلمات و اوزان و طرز ترکیب الفاظ آن ثابت میگردد که این سه مصراع با پشتو مطابقت دارد و این سند هم سلسله انتقال مردم و افکار را از سرزمین افغانستان بطرف غرب و فارس واضح میسازد وگفته میتوانیم که این تموج و انتقال قبایل و افکار و فرهنگ آریایی اگر بطرف شرق و سرزمین هند صورت گرفته بطرف غرب وکشور فارس هم موجهایی داشته است که بعد از دوره هخامنشی لشکرکشی ها و فتوحات اسکندر در حدود (۳۲۷ق م) ارتباط دایمی را میان شرق و غرب بوجود آورد و چندین اسکندریه در افغانستان بنا شد و یونانیان نیز به تعداد معتنابه درین شهر ها مسکون شدند و لشکرکشی اسکندر راه را بماورای اباسین بروی یونانیان بازکرد. و در ذیل سپاه او عدهٔ زیادی از باشندگان افغانستان امروز از اهالی باختران و پاروپامیزاد وکاپیسا ولمپاکا وگندهارا و دره های هندوکش به هند رفتند. مقابلهٔ سلوکوس نیکا تور Seluas Nicator سلسلهٔ دودمان یونانی شامی و چندراگوپتا موریا سر سلسلهٔ اولین دود مان سلطنتی تاریخی هند درکرانه های رود سند عنصر یونانی و هندی را با هم در تماس آورده و غلبهٔ مویاها زمینه را طوری فراهم کرد که دو نسل بعد آشوکا Asokaبامبلغان بودایی خود، راه آیین و فرهنگ بودایی و مدنیت هندی را تاحوزهٔ ارغنداب بازکردند.

در دورهٔ پادشاهان یونانی باختر میان افغانستان و هند تماس مداومتر پیدا شد. درین زمان بسیار یونانیها و افغانها به هند میرفتند و بسیار هندی ها به اینطرف اباسین مسافرت میکردند.

با آمدن اسکندر در شرق اوضاع سیاسی دگرگون شد، ولی راه تماسهای بشری و فکری از کرانه های بحرالروم تا قلب هندوستان بازشد. تماس افکار دورهٔ هخامنشی و یونانی درافغانستان مدنیت نوین

(ایرانو+یونانی) و تماس فلسفه بودایی و افکار یونانی در افغانستان مدنیت تازهٔ (یونانو+هندی) را خلق کرد و قیادت (کوشانیها)که اصلاً کتلهٔ بادیه نشین آریایی در آسیای مرکزی بودند ،تحت نظریك قدرت با غماض، مبادی مدنیتهای مذهبی راکه وصف نمودیم در زمینه های _فکری_هنری_ادبی_عمرانی بهم خلط نموده و اساسات یك تمدن بزرگی را در افغانستان گذاشته که دامنهٔ آن تاقرن ۷ درست تا ظهور و نشر دین اسلام دوام میکند. از قرن۶ ق،م تا قرن۷ مسیحی ۱۳ قرنه تاریخ افغانستان یك دورهٔ عظیمی است که باستانشناسی را با تمام شعبه های آن از ۶۰ سال باینطرف درکشور ما سخت بخود مشغول ساخته و در هر مرحله ازمراحل حفریات،جرقهٔ نوی میدرخشد که مطالعهٔ آن برای خود افغانستان و برای خاك های مجاور آن مخصوصاً برای هند و ایران فوق العاده و دلچسپ ومفید است.

در افغانستان از عصر هخامنشی به بعد راه های کاروان روی موجود بود که از طریق خشکه خاکهای غرب آسیا را به هندوستان وصل میکرد. ازآن روی در نقشهٔ افغانستان یك حلقه راههایی داریم که در شمال و جنوب بطور مثال هرات را بکابل وصل میکند. این دو راه شمالی و جنوبی آنکه از بلخ و بغلان میگذشت و آنکه از قندهار و غزنی عبور میکرد هر دو بسیار مهم بود و هردو راه کاروان رو در مراودات بشری و رفت و آمد کاروان ها و انتقال فرهنگ و مدنیت و بسط تجارت و بازرگانی بین افغانستان و همسایهٔ گانش و بین شرق و غرب آسیا سهم مهمی داشته است واز زمانه های باستان تا امروز بیشتر شهرهای بزرگ و معابد معروف ما درکرانه های همین دو راه قرار داشت و قرار دارد. درهمین دوره هاست که افغانستان بحیث چهار راهی آسیا محل التقای مدنیتهای مختلف گردیده و اقوام مختلف بیشتر در تماس آمده و زبان و معتقدات و مبادی تمدن و فرهنگ آنها بهم مخلوط و حل و مزج شده است.

بالاتر بصورت اجمال از امتزاج مآثر فکری و فرهنگی هخامنشی و باختر‌انی و یونانی و هندی در افغانستان در مدت پنج قرن قبل از عهد مسیح یادکردیم. در سبك معماری و روش هیکل تراشی و اصول شهر سازی و مظاهر ادبی و مذهبی این دورهٔ دور افتاده، مثال های برجسته میتوان یافت که جلوه های مختلف این تمدن چندین پهلو را درکشور ما نمایان میکند. یکی از آن مثالها متن فرمان سنگی آشوکا است که تازه در سالهای اخیر در مجاورت خرابه های شهرکهنهٔ قندهارکنار راه کاروان رو قدیمی پیدا شده است که آنرا بصفت (راه جنوبی) یادکردیم. این کتیبه به دو زبان و به دو رسم الخط نوشته شده. رسم الخط و زبان آریایی، رسم الخط و زبان یونانیان بقایای بسط تمدن یونانی است. متن فرمان شامل اخلاقیات بودایی ها است که بنام اشوکا پادشاه بزرگ موریا مسجل شده است. بدین طریق می بینیم که در یکی از شهرهای قدیم افغانستان که حتماً وجودش پیش از ظهور آسکندر و آشوکا به قرن های ۵و۶ (ق،م) بدورهٔ هخامنشی میرسد و اسکندر در آن جا یونانی ها را مسکن داد و آشوکا آیین بودایی را وارد کرد ومظهری ازمظاهر تمدن چندین پهلو را در لوحه سنگی مشاهده میکنیم.

در حالیکه جریان فکری و مدنی این سه سرچشمه بهم مخلوط شده میرفت یك قوت آمیزش بزرگ و نیرومندی از ناحیهٔ بادیه نشینان آسیای مرکزی به صفت (قدرت کوشانی) در افغانستان ظهور میکند، که بانیروی دینامیزم خود نه فقط از نظر سیاست و جهانداری بلکه از نظرفرهنگ وکلتور بمفهوم عام، افق جدید و وسیع با نظم و انسجام بمیان می آرد. اینها اول در شمال و بعد در جنوب در حصهٔ افغانستان از

حوالی شروع عهد مسیح به بعد تاسه قرن جای یونانیان باختری را میگیرند و قدرت سیاسی و فرهنگ خود را تا قلب هندوستان میرسانند.

این نیروی دینامیزم باروح تازه و آمادهٔ قبول هرگونه فکر و تمدن، همه چیزهایی راکه در افغانستان در اثر آمیزش مدنیت ها در (پنج) قرن ق،م جمع شده بود بدون تعصب وسختگیری با آزادی و مدارا پذیرفته و دورهٔ مساعدی بمیان آورد که در طی آن همه چیز رو بانکشاف گذاشت و از حوزهٔ آمو دریا تا حوزهٔ گنگا و از بلخ تا (ماتورا) دینا میزم کوشانی راه و روش یك تمدن جدیدی راگسترانید که مظاهر آن در عالم ادب و هنر و معماری و هیکل تراشی و غیره در تمام آسیای میانه نمایانست.

از نظر جنبش اقوام می بینیم که مردمانی به ظاهر خشن و بادیه نشین از آسیای مرکزی برمیخیزند و از افغانستان به هندوستان هم میرسند. ایشانرا باهمان لباسهای خود شان بصورت افراد عادی وبصورت شهزاده و شاه و امپراطور در سنگ تراشی های بغلان و بگرام و هده و تاکزیلا و مات و ماتورا مشاهده میکنیم و اینك حفریات سرخ کوتل که در شمال هندوکش در بغلان فعلی از طرف هیأت حفریات فرانسوی صورت گرفت باب جدیدی راکشوده است که بسیاری از نظریه های گذشته را در اصل تاریخ و در تاریخ هنر و فرهنگ اصلاح و تعدیل میکند.

درعصر کوشانی در طی سه قرن اول عهد مسیح رفت و آمد و تعلقات بشری بین شرق و غرب توسعه زیاد یافت. راه ابریشم باشاخهٔ جنوبی آن که از بلخ وتاکزیلا بطرف هند میگذشت کناره های بحرالروم را با چین وصل کرد. امنیت در امتداد این شاهراه آسیایی مستقر شد. از پیکن تا اسکندریه و از تیر Tyr تا(ماتورا) راه مراودات بروی بازرگانان و مبلغان و هنرمندان باز شد، مسکوکات کوشانی ها و فور طلا و نقره و اشکال روی مسکوکات و فور ارباب انواع و آزادی ادیان و تنوع رسم الخط ها و زبانها را نشان میدهد، واینك کشف آثار طلا تپه در باختر فصل نوینی را در تاریخ هنرکشوده است.

تحقیقات باستانشناسی در (سرخ کوتل) آنطوریکه موسیو شلوم بروژه مدیر هیأت حفریات فرانسوی در افغانستان نتایج آن را تحلیل و تجزیه کرده و درکنگرهٔ مستشرقان در مسکو و در مجلهٔ سیریا Syria نشر کرده وگفته است بر نظریات دانشمندان مربوط به مبدأ تطور هنر مدرسهٔ معروف (گریکوبودیك) Greeko-Budhic تعدیل وارد میکند.

بیش از نیم قرن است که همه جا و مخصوصاً در افغانستان و هند تعریف مدرسهٔ هنری گریکو بودیك راشنیده ایم که از امتزاج افکار بودایی هندی وقواعد هیکل تراشی یونانی درساحهٔ این جریان فکری دینی در افغانستان مقارن آغاز عهد مسیح بمیان آمد. باکشفیات جدید سرخ کوتل چنین می بینیم که این مدرسه شاخهٔ دینی یا شاخه بودایی مکتب بزرگ تری بود که موسیوشلوز بروژه آنرا به صفت (مدرسهٔ کوشانی) مسجل ساخته است. وجلوهٔ های غیر بودایی هم داشت که از آن میان یکی جلوه (تمثالی) است که در هند درمات mat و ماتورا mathura از مدتها مظاهر آن نمایان گردیده است. ولی تا حال کس به تعیین اصل ریشه ومبدأ آن مؤفق نشده بود وحالاً میتوان گفت که این مدرسه شاخهٔ دیگری غیر رومانی از مکتب کوشانی است.

پیشتر گفتیم که کوشانی ها مردمان بادیه نشین بودند، اینها ازخود و باخودکدام مدرسهٔ هنری نیاوردند

بلکه با اقرار در باختران همان باختراني که در طی پنج قرن قبل از عهد مسیح تمدن ایرانی و یونانی را بهم آمیخته بود، از مبادی هنری (ایرانویونانی) مکتب جدیدی بمیان آوردند که تازه هویت آنرا در روشنی هیکل تراشی های معبد سرخ کوتل احساس میکنیم. از همین مبادی (ایرانو+یونانی) در خود ایران (مکتب اشکانی) بمیان آمده است که شخصیت آنرا هم باین تازگیها دانشمند فرانسوی شلوم برژه تبارز داده است و باز هم اگر در مبدأ آفرینش هنری بالاتر برویم می بینیم که مکاتب کوشانی واشکانی جلوه های هنریونانی است که در مقابل مکتب مسیحی یا (گریکوروسن) که آنرا مکتب بحرالرومی هم میخوانند بحیث مکتب یونانی غیر بحرالرومی قرار میگیرد.

حالاً در روشنی این تعریفات فهمیده میشود که چرا میان هیکل تراشی های مات و ماتورا در هند و هیکل تراشی های بغلان در افغانستان اینقدر شباهت شدید موجود است.

مجسمهٔ بزرگی که بانام کنیشکا از (مات) پیدا شده، هیکل تراشی دیگر و یماکدفیزس بادشاه دیگر کوشانی را نشان میدهد. نظیر این مجسمه ها و صحنه ها در سرخ کوتل بغلان هیکل هایی بدست آمده. این مجسمه ها در هند و در افغانستان با آیین بودایی کدام ارتباطی ندارد بلکه مظاهر آمیختهٔ مدرسهٔ کوشانی با آیین بودایی که هنرگندهاری ممثل اعلای آنست هم در (ماتورا) و هم در سرخ کوتل جداگانه مکشوف گردیده، پس این نتیجه مسلم میگردد که از حوزهٔ آمو دریا تا حوزهٔ گنگا در پهنای خاکهای امپراطوری کوشانی مکتب هنری کوشانی ها باشاخه های خود یکسان انبساط داشت.

با در نظرگرفتن مراتب فوق مدرسهٔ کوشانی را مدرسه (یونانو باختران) هم میتوان خواند و سرخ کوتل در بغلان قدیم چه در عالم ادب رسم الخط و زبان و چه در عالم معماری و هیکل تراشی مثالهای بارز و برجسته پیش روی ما میگذارد.

قبل برین من باب مثال از آمیزش فرهنگ ایرانی و یونانی و هندی در یکی از شهر های کهن افغانستان روی شاخهٔ جنوبی راه کاروان رو قدیم (قندهارکهنه) یادکردیم. اینك بحیث مثال دیگر ازآمیزش همچنین مدنیتها در شهرکهن دیگر مملکت خودکنار شاخهٔ شمالی راه کاروان رو دیگر یاد آوری مینماییم. پیشترکتیبه آشوکا را مثال آوردیم و اینك (کنیشکا)را مثال می آوریم، این مثال منحصر به کتیبهٔ کنیشکا هم نیست بلکه مجموعهٔ سنگ نبشته ها آنرا مبین میکند.

اینجا زبان باختراني که یك شاخهٔ جدید السنهٔ خانوادهٔ ایرانی است، با رسم الخط یونانی بنام کنیشکا مسجل گردیده است. کوشانیان زبان باختراني و رسم الخط یونانی که هر دو قرنها بیش از ظهور ایشان در خود افغانستان موجود بود بدون تعصب بهم مخلوط کردند و این خود بهترین مثالی است که در عالم هنر شکل مکتب کوشانی را با مواد و عناصر محلی باختراني ثابت میسازد. و تاجاییکه تحلیل شده از نظر پښتوشناسان افغانستان درین کتیبه ها زبانی بکار رفته که آنرا از باختری قدیم یا زبان بسیار نزدیك به پشتو گفته میتوانیم_زیرا خود نام قدیم بغلان که درین کتیبه بغولانگ آمده[۲۲] و شکل بعدی آن بغدنگ یا بغدنج بود_مرکب است ازبغهٔ اوستا و بگه فرس قدیم و بهگهٔ سانسکریت و باگو روسی -که در پشتوی کنونی قندهار بگ است به معنی عظیم و جلیل و نیرومند و جسیم که در اسمای اماکن افغانستان بگران - بگرامی-بگل (هرات) وبگلا (غزنه) و بگ لگ (دایزنگی) و بگ پای تالقان) و بگی (ترنك) و بغنی و

بغران (زمینداور) نیز بنظر میآید_ و بغشور شهری بود_ در بادغیس شمال هرات. اما (انگ) در آخر بسیار اسمای اماکن موجود است مانند سالنگ (قلب هندوکش)، یکاولنگ (دایزنگی)، بشلنگ (هلمند) ،الیش انگ(لغمان) اولنگ (قلب سالنگ)، مستنگ (بلوچستان)، زرنگ (سیستان)، پوشنگ (غرب هرات)، گیرنگ (مرو) و رانگ (غور) که عربها آنرا به (انج) تبدیل کرده و معربهٔ آنرا فوشنج، بشلنج، مستنج و زرنج وجیرنج نوشته اند.[۲۳]

این انگ بمعنی آتش و آتشکده مساوی اتهر یا آزوبهلویست که درکلمه دوژانگه (آتشرزشت) اوستا یعنی دوزخ هم باقیمانده [۲۴]و همین انگ پشتو است که در کلمات انگار (آتش روشن) و انگل(حدت و فروزندگی) و انگازه و انگولا بمناسبت حدت باقیمانده و در ادب پشتو نیز انگ درکلمهٔ بل آنگ (آتش مشتمل و فروزان) موجود است و جمعاً بغ دانگ برابطه حرف اضافت پشتو (دَ) که بعدها بلام تبدیل گردیده بغ لنگ بوده که معنی آن (آتشکدهٔ خدا) است. [۲۵]

بهمین طورکلمات دیگر خوانده شدهٔ کتیبهٔ با طرز ترکیب و ضمایر آن با دری و پشتو مطابقت دارد و بنابرآن گفته میتوانیم که زبان کوشانیان شاید شکلی قدیم از پشتو یا دری بوده است.

از نظر تماس اقوام و تماس مدنیتها، افغانستان عصرکوشانی در طی سه قرن اول عهد مسیح جایگاه مهمی درین گوشهٔ شرق دارد. آیین بودایی بدست مبلغان کوشانی به ماورای صحرای گوپی در چین انتشار یافت و با انتشار آن اصول و روش مکتب کوشانی هم تا نقاط دور دستی در پهنای شرقی آسیا منبسط شد. باکشوده شدن راههانی بزرگ: چین و هند و ایران و خاکهای سواحل بحرالروم همه با هم در تماس آمدند و مردم و افکار هم به پیمانهٔ زیاد آمیزش یافت.

از آغاز قرن سوم مسیحی به بعد، با ضعف کوشانی،قدرت ساسانی ها همه جا در افغانستان و در حاشیهٔ نیم قارهٔ هند محسوس میشود ، تمدن ساسانی با دوام چهار قرنهٔ خود مبالغ هنگفت بر مدنیتهای باستانی می افزاید و جلای دیگر به مظاهر هنر و ادب و فرهنگ میدهد. در حالیکه این جلا در تمام زمینه های فکری و هنری و معماری درخشش جالب نظری داشت، باز یك قوهٔ دینامیزم دیگر از شمال از آسیای مرکزی بنام (یفتل) و بصفت (یفتلی) یا هفتالی (ابدالی) نمایان شد که مرکز ثقل خود را در بدخشان بر قرار ساخت. این قوت دینامیزم از نظر مقابله های بشری ساسانیان را عقب زد و به صفت (زاولی) یا (زابلی) یا (گوپتاها) درخاك هند مقابل شد و عقب نشست.

باز با این رفت و آمد ها و جنبشها تماسهای نوین بشری در افغانستان و از افغانستان بطرف هند و ایران محسوس میگردد. قبایلی از یفتلی هابنام (زاولی) در حدود غزنه مستقر میشوند و آمیزشهای نوینی بین ساکنین قدیم ومردمان تازه وارد بمیان می آید. درین میان از ترکان غربی و ازکوشانی های خورد و از برهمنها و هندو شاهیان وغیره حرفهایی در تاریخ ما آمده که همهٔ آن دلالت برآمیزش بی اندازهٔ اقوام است که صبغهٔ مدنی وفرهنگی و ادبی هم با آن متغیر میشود و همین تغیر و تفاوت مطالعهٔ اوضاع را بی نهایت دلچسپ میسازد.

این زاولی های هفتالی(ابدالی) باکلتور افغانی آریایی میزیستند و زبان ایشان هم غالباًخلطی از دری و پښتو بوده که آمیزشی ازکلمات تورکی هم داشته است. از تجزیهٔ نامهای شاهان این قبیله مانند

تورمانا = (تورمن یعنی شمشیری پشتو) و مهراکولا (در پښتو میرکول یعنی از خاندان آفتاب) وکتیبه های ایشان که در اروز شمال قندهار و توچی وزیرستان و غزنه بدست آمده واضح است که زبان این مردم نیزمانند زبان کوشانیان مخلوطی از دری و پشتوی قدیم بوده و الفاظ وکلمات و تراکیب آن زیاده تر با پښتو مطابقت دارد. و همین مردم اند که، در حدود (۵۰۰م) از زابلستان برهند غربی وکشمیر حمله ها نموده و در کتیبهٔ ویهند کنار شرقی دریای اندوس مقابل اتك [۲۶] و نیز در راجه ترنگینی تألیف کلهتگه (حدود۱۱۴۸ م) بنام پښتو تورکشه [۲۷] یعنی (شمشیر زن) یاد شده اند و همین مردم اند که کلتور و فرهنگ افغانی را تا اوایل دورهٔ اسلامی در هند نشر داده و در انتقال افکار و فتوحات کشمیر و هند دستی داشته اند، چنانچه کلهتگه در تایخ کشمیر به تفصیل از آنها یادکرده است.و از اواخر عهد این شاهان است که ما آثار منظوم پشتو را هم بدست داریم[۲۸]این قبایل هفتالیت Hephtalite بتاریخ ۴۸۴ م بر فیروز پادشاه ساسانی غلبه کردند و تمام ناحیهٔ هند و ایرانی را بتصرف آوردند، در سال ۵۲۰م زایر چینی سونگ یون sang-yun در ضمن مسافرت خود بماوراءالنهر رسید و در آنجا مشاهده نمود که سلطان هفتالی (ابدالی) در زیر چادر نمدی (غژدی) خویش روی تختی از طلا نشسته و هدایا و احترامات چهل کشور را که در نتیجهٔ لشکرکشی های متعدد باطاعت خود در آورده بود می پذیرد[۲۹] و ازین سند تاریخی در می یابیم _که موجی از فتوحات و انتقال این قبایل آریایی سپید نژاد ازکشمیر و وادی پنجاب گرفته تا متصرفات ساسانی در ایران و همچنین تا ماوراء النهرکشیده شده بود.

طوریکه کننگهم محقق انگلیسی گوید: در عصر هیون تسنگ الفبأ و زبان افغانستان با باقی کشورها تفاوت داشت_زیرا هیون تسنگ که به السنهٔ هندی و تورکی مطلع بود واضحاً میگوید که زبان مردم غزنه و الفباء آن با دیگرکشور ها متفاوت است_بنا برآن باکمال و شوق یابدگفت که زبان این مردم پشتوی قدیم یا شاید آمیخته با دری باشد. و او _پو_کن o_po_kien هیون تسنگ در جنوب شرق غزنی همین کلمهٔ افغان کنونی است که هیون تسنگ زبان ایشان را متفاوت از زبان هندی ولی دارای شباهت کوچك با آن میداند[۳۰] و مخفی نماند که همین نام افغان قبلاً نیز در اوایل قرن ٦ مسیحی از طرف یکنفر فلك شناس هندی Varaha Mihira بصورت اوگانا Avogana درکتاب Brhat Snhita مذکورگردیده [۳۱] و همین سند نیز دلالت دارد برینکه در اوایل قرن ۶ مسیحی نیز افغان و افغانستان وکلچر و افکار و تمدن آن نزد علمای هند شهرت داشته و سلسلهٔ انتقال افکار از طرفین جاری و ساری بوده است.

در پایان همین دوره و درآغاز دور نوینی که عبارت از ظهور اسلام در حجاز میباشد، مردی از دیار چین که زایری بود بودایی دانا و دانشمند بنام (هیوان تسنگ) در حدود سال ۶۳۰ م در ربع اول قرن هفت مسیحی بافغانستان میرسد و ازکشور م ابه هند میرود و برمیگردد و به چین مراجعت میکند. امارات محلی، معابد مختلف طریقه های بودایی و شیوایی و هندویی، زبانها، رسم الخطها، خلاصه مظاهر بهم آمیختهٔ باقیات قرنهای گذشته را در قندوز و بلخ و تالقان و بامیان و ایبک وکاپیسا و لمپاکا وگندهارا وگردیز و غزنه می بیند. در معابد اقامت میکند و از شاهان تا مردمان عام باهمه در تماس می آید ومجموعه یی از اندوخته های فکری و مذهبی و هنری را چه از هند و چه از افغانستان جمع میکند و به دیار خود برمیگردد.

آنچه او در نیمهٔ قرن هفتم مسیحی در کشور های ما دیده و نوشته زمینه یی است که در آن چهره افغانستان و هند و چین و آسیای مرکزی را با ارزشهای فرهنگی و هنری آن میتوان دید.

حواله جات کتب و مآخذ فصل اول:

-۱ موهن جودیرو ومدنیت سند ازسرجان مارشل صفه۸.
۲_ اوستا_ وندیداد_فرگرد۱.
۳_ تمدن ایرانیان خاوری ص۶۴_۷۰ ج ۱ ازجیگر آلمانی وکیمبرج هستری آف اندیا ج ۱ص ۷۳.
۴_ ریگویدا ج۳ص۲۰۷ وهند قدیم پانیکار ج ۱ص۴.
۵_ تمدن ایرانیان خاوری ۱ص۶۵.
۶_ کیمبرج هستری آف اندیا ص۵۱ج ۱بحواله مانو سمیتافصل ۲ شعر۲۲.
۷_ کیمبرج هستری آف اندیا ص۷۳ج۱.
۸_ کیمبرج هستری آف اندیا ج۱ وویدیك اندیاص ۲۶.
۹_ کیمبرج هستری آف اندیا ج ۱ص ۸۲.
۱۰_ ویدا ج ۲ص ۱۸_سرود ۱۷ حصه ۷_ وج ۲ص ۱۵_ ۲۲،۹۳حصه ۸وج ۲ص ۲۶۰سرود 1 حصه ۸ و ج۲ ص ۴۶۵ سرود ۶۱ حصه ۱۰، ترجمهٔ Griffith طبع لندن.
۱۱_ ویدا_ج۲ص۴۶۵سرود۶۱حصه۱۰.
۱۲_ کیمبرج هستری آف اندیا ج ۱ص۸۷.
۱۳_ حیات افغانی ص۱۱۸_۱۵۶_۲۴۱_۲۵۸.
۱۴_ مهابهارته ترجمه اردو واتهروا ویدا وتاریخ ادب پشتو_ج۱ص۳۰.
۱۵_ وندیداد_فرگرد اول.
۱۶_ فرهنگ اوستاص۱۱۰.
۱۷_ ترجمه اوستاج۱ص۸ وزردشت ص۲۷۱.
۱۸_ ویدك اندیاص۸۰ وبرتانیکاج ۱۹ص۹۵۴.
۱۹_ تارایخ هیرودت کتاب ۳ص۱۰۲و۹۱و۹۳و۹۴وکتاب ۷ص۶۶وکتاب اول ص۱۲۷و۸۵.
۲۰_ دی پتانز سراولف کیرو_ص۳۳.
۲۱_ اولد پرشن تالیف کینت Kentطبع نیوپارك وکنجکاوی های ادبی طبع طهران ص۴۰.
۲۲_ مجلهٔ شرق وغرب ایطالوی نومبر۱۹۵۷. دراصل کتیبه بغ لنگ است.
۲۳_ احسن التقاسیم ص۳۰۶/۳۱۲ واصطخری ص۲۳۹.
۲۴_ یشتها ۲/۱۷۰.
۲۵_ پشتو ولویکان غزنه ص۹ ببعد.
۲۶_ کابلی ازسرالکسندر برنس ص۱۲۰/۱۲۱طبع لندن ۱۸۴۲م.
۲۷_ ترنگ ۵ شلوك ۱۵۲/۱۵۵وترنگ ۴ شلوك ۱۷۹وترنگ۷شلوك۵۷ وغیره.
-۲۹ رجوع شودبتاریخ ادبیات پشتو_جلد دوم.
-۳۰ تمدن ایرانی ص۳۹۷ مقالهٔ استاد فوشه فرانسوی Foucher.
-۳۱ جغرافیای قدیم هندص۴۱_۴۲_۴۹.
-۳۲ راهیای باختروهند تاتکسیلا طبع پارس۱۹۴۷ص ۲۳۵_۲۵۲ نوت ۱۷.

فصل دوم



موقعت افغانستان (خراسان)
در انتقال افکار و فرهنگ در
قرون وسطی

۱_افغانستان در قرن هفتم مقارن ظهور اسلام:

سر زمین افغانستان که در نقطهٔ تقاطع مدنیت های شرقی و غربی آسیا افتاده، همواره محل تخلیق وحل وفرج افکار و ادیان و فرهنگها بوده و حکومت های داخلی دران نشوونما یافته است.

در اوایل قرن هفتم میلادی که دین اسلام در مکه ظهور میکرد (۶۱۰م) مملکت افغانستان در تحت نفوذ دو سیاست و دو دین شرقی و غربی افتاده بود. سمت غربی کشورکه عبارت از سجستان و هرات و توابع آن باشد در تحت نفوذ سیاسی و ادبی و دینی ساسانیان پارس بود، که دیانت زردشتی داشتند و زبان ایشان هم پهلوی بود.

اما سمت مشرقی و مرکزی مانند وادی دریای کابل بنام گندهارا و کابلستان تا حواشی هندوکش و زابلستان تا کرانه های هلمند دیانت بودایی و برهمنی و آفتاب پرستی داشت و پادشاهان داخلی مانند کابلشاهان و رتبیلان وغیره در وادیها و دره های این حصهٔ مملکت تا کرانه های اباسین (اندوس) حکم میراندند.

در سال (۶۳۰م) هنگامیکه زایر چینی هیون تسنگ Hsuan-Tsang و بعد ازو در حدود ۷۶۰م و وکونگ Woukong بسرزمین های شرقی کشور ما آمدند، ولایت گندهارا و لمپاکا (لغمان) و نگرهار را (ننگرهار) را در تحت اقتدار کابلشاه یافتند، که کشتریان آریایی بودند، و مرکز سلطنت شان کاپیسا (بگرام کنونی شمال کابل) بود. و علاوه بران در دره های کوهسار افغانستان برخی از شهزادگان محلی نیز در طول قرن هفتم اقتدار داشتند که بقایای کوشانو یفتلی و دیگر حکمرانان محلی شمرده می شدند، مثلاً ماهوی مرو، را ذویه سرخس، شیربامیان، شاریا برازبنده غرجستان (بین سرپل و بادغیس) فیروز سجستان، گوزگان خوذای (سرپل و میمنه) و رازان پوشنج هرات، نیزك خان بادغیس، یبغوطخارستان (قطغن کنونی) جهان پهلوان سور و غور، لاویك د (لُویَك گردیزوغزنه) داوران شاه زمین داور، کشمیران شاه کشمیر، قفص شاه یا کوچان شاه (بلوچستان کنونی). [۱]

بدینطور در طول قرن هفتم میلادی، شاهان و ملوك مقامی در داخل افغانستان استقلال داشته و پایتخت آنها بعد از سقوط گردیز و غزنه بدست عساکر اسلامی، به اوهند (ویهند یا هنهأ کنونی کناراتك)، انتقال کرد و در عصر این شاهان فرهنگ ومدنیت مخلوطی از عناصر یونانی +هندی+یفتلی (ابدالی افغانی)تشکیل شده بود، که زبانهای باختری و پشتو و دری و پراکریتهای سنسکریت و پهلوی و دیانتهای زردشتی (درمغرب)و بودایی و برهمنی و شیوایی (درشرق) موجود بودند و ما اشعار حماسی پشتو را از همین عصر از خاندان سوریان غور و لویکان غزنه (لاویك)بدست داریم[۲] و سراغهای دری قدیم نیز اندرین عصر بدست میآید.

این فرهنگ مخلوط و مشترکی که در افغانستان بوجود آمده بود و نتیجهٔ انتقال مردم و افکار قرون قبل شمرده میشود تا حدود (۶۵۰م) با ختلاط یك عنصر جدید، رنگ بکلی نو و تازه یی بخودگرفت. زیرا لشکر جهانگیر اسلام امپراطوری کهن سال ساسانیان پارس را از پای درآورد و یزدگرد آخرین شاه این

سلسله در مرو بدست آسیابانی کشته گردید (۶۵۱م)و احنف بن قیس قوماندان عرب، ماهوی سوری حکمدار افغانی راکه بقول فردوسی سلطنت وی از مرو تا بلخ و هرات و بخارا وسعت داشت، به ماورای آمو عقب نشاند و تا اواخر عمرش در چهار فرسنگی مروالرود بریك حصهٔ خراسان از طرف خلافت اسلامی حکمداری میکرد[۳] در حالیکه از جبههٔ جنوب نیزعبدالله بن بُدَیل خزاعی وعبدالله بن عامر جنرالان عرب تاسستان و وادی ارغنداب پیش آمده بودند[۴].

در همین اوقات است که افغانستان مخصوصاً در جبههٔ جنوب، گذرگاه عساکر فاتح اسلامی و افکار و دین و ثقافت جدید و حتی زبان عربی گشته است، که تمام این عناصر مهمهٔ فرهنگی باصبغهٔ کلتوری خاصی که درین سر زمین بوجود آمده بود مخلوط میگردد و تا دو قرن دیگر هم همین صبغهٔ تهذیبی و ثقافتی باستانی باکلتور نوین اسلامی در افغانستان تاکرانه های اندوس توأم پیش میرود و این مطلب از یك سنگ نبشتهٔ عربی و سنسکریت که در وادی توچی (وزیرستان) بدست آمده و تاریخ آن جمادی الاولی (۲۴۳هگ مطابق ۸۷۵م) است بخوبی ثابت می آید. این کتیبهٔ تاریخی که اکنون در موزهٔ پشاور موجود است بما واضح میداردکه تا این اوقات نیز رسم الخط و حساب سال و ماه بازبان سنسکریت در افغانستان موجود بود. علاوه برین کتیبهٔ نمبر ۴۱ موزیم پشاورکه خطوط کوفی و منگولی را داراست[۵] همین مفکوره را ثابت میسازد که افغانستان محل تلاقی و گذرگاه فرهنگهای مختلفی بوده، زیرا این سنگ نبشته هم از وزیرستان بدست آمده است.

۲_صورت انتقال افکار از راه افغانستان:

مدنیت و فرهنگ اسلامی بعد از همین دوره از راه افغانستان بدو طرف شمال و شرق انتقال کرد، عساکر فاتح مسلمین که از راه پارس به خراسان و سیستان آمده بودند، شمالاً از راههای مرو و جوزجانان و بلخ و تخارستان به ماورای جیحون گذشتند و دین و فرهنگ و زبان عرب را با خود بسرزمین وسیع پاردریا (ماوراء النهر) و بخارا و سغد و حتی کاشغر و چین بردند و در جبههٔ جنوب از راههای دره های جبل سپین غر و خیبر وگومل و بولان از سرزمین سیستان و زابل گذشته و بحواشی نیم قارهٔ هند و بلاد سند داخل شدند.

این فتح عظیم که درطول سه و چهار قرن نخستین اسلام صورت گرفت، فرهنگ و صنعت و فکر و عقاید اسلامی و زبان و ادب عربی و فارس را بچند صورت انتقال میداد، که ما هر یکی را درین رساله شرح خواهیم کرد:

۱_از راه فتوحات جنگی و لشکرکشی های که از طرف عساکر عربی و ملل دیگر مسلمان شده، بعمل می آمد و در سرزمین هایی مفتوحه حکومت های عربی یا ملل دیگر اسلامی را بوجود میآوردند.

۲_از راه تبلیغات دینی و وجدانی و عقیدوی که مخصوصاً بوسیلهٔ علمای اسلامی که حامل قرآن و سنن نبوی و روایات اسلاف اسلامی بودند بعمل میآمد و با هر لشکر اسلامی چندین نفر دانشمندان قرآن و حدیث و سنن پیغمبری بغرض تبلیغ فرستاده می شدند، چنانچه در سنهٔ ۴۴هـ۶۶۴م یکی از فضلای صحابه

ابو رفاعهٔ عدوی تمیم بن اسد که بدین مقصد با عساکر عربی بکابل آمده بود، همدرین شهر شهید شد[۶] و قبروی تاکنون درکابل مشهور است. همچنان در حدود سال ۳۰هـ۶۵۰ م یکی از اصحاب برگزیدهٔ حضرت محمد(ص) که عبدالرحمن بن سَمُره نامداشت باحسن بصری و دیگر فقهای اسلامی از مقام خلافت به سیستان فرستاده شدند، که عبدالرحمن بمدد این دانشمندان اسلامی دین اسلام را در زرنج و سیستان نشر کرد[۷] پس چنین به نظر میآید که در اوایل دورهٔ اسلامی افغانستان جنوبی، محل سیر و انتقال فرهنگ اسلامی بجنوب هند بود، چنانچه بزرگ بن شهریار ناخدای این عصر در حدود (۳۰۰ هـ ۹۱۲ م) مینویسد: چون مردم سراندیب و جزایر جنوبی هند از بعثت پیغمبر اسلام اطلاع یافتند، مردی دانشمند را به عربستان فرستادند. چون این مرد بسرزمین عرب رسید حضرت محمد(ص) وفات یافته و عصرخلافت حضرت عمر(رض) بود. وی بعد از مطالعهٔ اوضاع مسلمانان (از راه پارس) بمکران (افغانستان جنوبی) رسیده و از جهان رفت، ولی یکنفر خدمتگار هندی او با سلامت به لنکا رسید و احوال خلفاء و طرز زندگانی درویشی و تواضع و اخلاق ایشان را بازگفت که جامه های پینه شده را می پوشند و در مساجد می نشینند. چون مردم ازین وضع رجال اسلامی آگهی یافتند با مسلمانان میل دل و محبت تامی را می پروردند[۸].

یك گروه دیگر درویشان و مردم وارستهٔ صوفی مشرب نیز با جهانگیران اسلامی همراه بودند، که این مردم صاحبدل، بجای شمشیر تیز و فتوحات مادی، برروح مردم استیلا میکردند و بجای ماده و ظاهر انسان، قلب و وجدان جامعه های مفتوحه را تسخیر مینمودند. این طایفهٔ علیهٔ صوفیان صافی مشرب اسلامی بودند که علاوه بر علم ظاهر و دانش نصوص قرآنی و سنن نبوی، از راه اشراق و فلسفهٔ روحی خاصی که "تصوف" باشد در تبلیغ اسلام و تشکیل فرهنگ اسلامی در دیار ماوراء النهر و هند کارهای عظیم انجام دادند.

۳_در انتقال افکار و تشکیل ثقافت جدید اسلامی، ادب و ادباء و شعرای عرب و ملل مفتوحه نیز سهمی داشتند و شما درین رساله خواهید دید، که افغانستان ماگذرگاه و پیدایشگاه هر سه طایفهٔ مذکوره بوده و فاتحان و عالمان و صوفیان و ادیبان ازین معبر جریان تهذیبی بدیار ماوراءالنهر و نیم قارهٔ هند، مبادی فرهنگی بسیار روشن و مجللی را برده اند.

۴_انتقال افکار وکلتور و مصنوعات از راه تجارت، که ما در آینده درین باره به تفصیل سخن خواهیم گفت که چگونه روابط تجارتی و فرهنگی بین شرق و غرب آسیا از راه افغانستان برقرار بود.

-۳جریان فتوحات اسلامی از راه افغانستان:

در اواخر عهد فاروقی (۲۳هگ۶۴۳م) لشکر عرب به قیادت عبدالله بن عامر، بعد از فتح کرمان برسیستان حمله کرد، مرزبان سیستان در شهر زرنگ (زرنج) پایتخت خود تحصن جست، ولی لشکر عرب تا وادی ارغنداب (الرُخج) پیش رفته، و راتبیل پادشاه آنجا را در جنگی بکشت[۹] بعد از آن در سنه (۲۵هـ۶۴۵م) عبدالله کابل را نیز بعد از جنگ شدید بدست آورد[۱۰] ولی مردم افغانستان بآسانی سلطهٔ فاتحان عربی را قبول نکردند و مقاومتهای ایشان تامدت دو قرن دوام داشت، چنانچه درسال (۲۴هـ) که هیون

تسنگ زایر چینی از هند براه اتك و بنو واپوکین (افغان) بتاریخ ۲۵جون ۶۴۳ م بغزنی آمد، کابلشاه با او تا زابلستان رفت و بعد ازان واپس بسرحدات شاهی خویش برگشت[۱۱] و ازین واضح برمی آید،که در بحبوحهٔ فتوحات اسلامی، باز هم حکمداران افغانستان در همین سرزمین اقتداری داشتند.حتی بقول لنگورتهگ دیمز مؤرخ انگلیسی در حدود (۲۶۰هـ ۸۷۲ م) شاهیاز دودمان لاویك (لویك) در غزنه حکم میراند،که باهندوشاهان متحد بود و شاید دیناً نیز هندو باشد.[۱۲] فتوحات عرب در افغانستان دوام کرد، درسنه (۳۸هـ ۶۵۸م) بقیادت ثاغربن دعور تا قیقان (کلات کنونی بلوچستان) رسید[۱۳] و در شمال سعید بن عثمان (رض) حکمران خراسان بار اول با عساکر عربی به ماورای آموگذشت و بعد از ان فاتح معروف عرب قتیبه بن مسلم در حدود (۹۱هـگ۷۰۹م) صفحات شمالی افغانستان را تا ماورای آمو تحت سیطرهٔ عرب در آورد و بدینصورت فتوحات عسکری و فرهنگی و زبان عرب، از سرزمین افغانستان به ماورای آمو وبخارا و سُغد نشر شد و بقول البلاذری قیس بن هیشم سلمی بار اول بعد از سال (۴۰هـ۶۶۰م) معبد معروف نوبهار بلخ (معبد بودایی) را ویران کرد و همچنان عبدالرحمن بن سمره در حدود (۴۴هـ۶۶۴م) وادی هیرمند و ارغنداب را فتح کرده و معبد زور (زون) راکه درکوه زور بود برانداخت وبت طلایی بزرگی راکه چشمان یاقوتی داشت بشکست[۱۴]و ازین و قایع ما استنباط میکنیم که چگونه فرهنگ جدید عربی، جای کلتورقدیم راگرفت.

۴-پیشرفت نخستین عرب بطرف هند از راه افغانستان:

اگرچه خاك افغانستان تماماً در تحت سیطرهٔ عربی نیامده بود، و شورشهای محلی بر خلاف لشکر عرب ادامه داشت، ولی جنرالان مقدام عرب، از پیشرفت خود بخاك شرقی مملکت بازنه ایستادند و بسال ۴۴هـ۶۶۴م ابن سمره که از طرف معاویه حکمداری سیستان راداشت، بعد از فرونشاندن شورشهای زابلستان لشکری را بقیادت مهلب بن ابی صفره بفتح هندگماشت. مهلب ازکابل بطرف پشاور پیش رفت وکابلشاه راکه بقوت هفت ژنده پیل (با هر پیلی چهار هزار سوار) شخصاً دفاع میکرد شکست داد و از دریای سند بگذشت و از راه ملتان به قندابیل (گندهابهیل واقع پنج فرسخی قصدار در حدود قلات بلوچستان) رسید و باغنایم فراوان برگشت[۱۵] و این نخستین حرکتی بود، که بنای نشر فرهنگ اسلامی را در خاك هندگذاشت.

۵_ فتوحات سند از راه جنوب افغانستان و جریان فرهنگی ازین راه:

در اواسط عصر اموی که ثقافت وکلتور جدید عربی با وضع کلتوری قدیم افغانستان در آمیخت و مدنیت خراسانی را شالوده ریخت، بسال (۸۶هـ ۷۰۵م) ولید خلیفهٔ اموی از دمشق،حجاج ثقفی حکمدارا معروف بنی امیه را به مکران و افغانستان جنوبی فرستاد. اگر چه پیش ازین لشکریان عرب از راه بحر و بنا در بحیرهٔ عرب برتهانه (بمبیی) و دَیبل (کراچی)حمله هاکرده بودند، ولی نتوانستند در سواحل سند بحیث حکمران مستقر شوند[۱۶] بنابران حجاج داماد نوجوان خویش محمدبن قاسم را با شش هزار لشکر از شیراز

از راه قدیم جنوب افغانستان به سند ارسال داشت وی دسته های خاص لشکری را از راه بحرنیز سوق داد، و درسنه ۹۳هـ ۷۱۲م از راه جنوب افغانستان به سند رسید و در مدت سه سال از سرحدات ملتان تاملوه بدست آورد وحکومتی را بر اساس عدل و انصاف و امن قیام داد و بقول بلاذری هنگامیکه از سند پس میرفت، مردم آنسرزمین در فراق او اشك میریختند و مجسمهٔ اوار بیادش ساختند[۱۷].

باي نطور فرهنگ جدید مختلط عربی و سندی در سرزمین سند از راه افغانستان بوجود آمد و حتی راجگان راشترکوتگ وسولنگی و حکمداران خانوادهٔ شلار در تهانه (بمبیی) در ساختن مساجد بامسلمان کمکها نمودند و این مسلمانان با خود دین و زبان وکلچر جدید را بسرزمین هند ارمغان آوردند [۱۸].

۶_کارنامه های مردم افغانستان در انتقال کلتوری در عصرعباسیان:

حکومت اموی و فرهنگ وکلتور آن عصر، صبغهٔ خاص عربی داشت و خلفای بنی امیه به حفظ سنن عربی توجه خاصی را مبذول میداشتند، بنا بران خراسانیان و مردم افغانستان مخالف سیطرهٔ سیاسی و نظامی عرب بوده و بارها در تحت قیادت رجال آزادیخواه خود قیامها نمودند، که از آنجمله قارن هراتی درسنهٔ ۳۲(هـ۶۵۲م) در خراسان و نیزك بادغیسی (۹۱هـ۷۰۹ م) در بلخ و تخارستان و سمنگان و بغلان، و قیامهای خارجیان در سیستان و جنوب افغانستان مدتها دوام داشت، تاکه بالاخر عبدالرحمن مشهور به ابو مسلم مروی خراسانی درسنه (۱۲۴هـ۷۴۱م) پیشوای دعوتی گردید، که خلافت اسلامی را از دودمان اموی به آل عباس منتقل نماید. بومسلم در سال ۱۳۲هـ۷۴۹م بالشکر عظیم خراسانیان بکوفه رفت و در مسجد جامع آنشهر خطبه را بنام عبدالله سفاح عباسی خواند و خلافت بنی عباس را بنیاد نهاد، ولی چون نفوذ و نیروی فوق العادهٔ خراسانیان برای سلطهٔ عربی خطر داشت، خلیفه منصور دوانیقی برادر سفاح،از شخصیت عظیم بومسلم ترسید و او را در سال (۱۳۷هـ۷۵۵م) بعمر ۳۵ سالگی بکشت، اما با قتل این مرد بزرگ آزادیخواه کانون استقلال طلبی خاموش نشد و در سال (۴۲ق۷۵۹م) فیروز سُنباد زردشتی از قریه هردانهٔ غرب هرات با صد هزار لشکر به خونخواهی بومسلم و تحصیل استقلال بر ضد عباسیان قیام کرد و باز درسنهٔ (۱۵۰ق۷۶۷م) استادسیس هراتی ازباد غیس، باتفاق حریش سیستانی قیام کرد و یکسال بعد (۱۵۱ق) مردم شهر زرنج و سیستان بقیادت محمد بن شداد و آذرویه بن مرزبان زردشتی بر خاستند و در سنهٔ (۱۵۸ق۷۴۷م) مرد دیگری مشهور به مقنع که نامش حکیم بن عطابود، از بادغیس هرات برامد و جماعتی را بنام سپید جامگان در هرات و بادغیس و مرو فراهم آورد و باز در حدود همین سال یوسف البرم در هرات و میمنه و مرغاب و پوشنج و درسنهٔ ۱۸۳ق۷۹۸م امیر حمزه بن عبدالله سیستانی علم قیام برافراشتند[۱۹] و ازین همه پدید می آید: که مردم خراسان به حفظ آزادی وکلتور و سنن خود متوجه بودند و نمی خواستند تماماً زیر سلطهٔ اجنبی بروند و نتیجهٔ این افکار بود که دربار عباسیان بغداد، مانند امویان دمشق، مظهر روح خالص عربی و سنن و آداب آن قوم نبود، بلکه دران نفوذ کلتور و آداب عجمی یعنی ملل غیرعربی_ مخصوصاً خراسانیان _ خیلی بارزگشت. زیرا خلافت این خانواده بدست بومسلم خراسانی تأسیس گردیده و بعد ازان نفوذ رجال خراسانی دران فراوان بوده و اکثر بانوان دربار این خلفاء از ملل

عجمی بوده اند، تا که در سنهٔ ۱۵۴ق۷۷۱م اولین بارحرکت انتقال فکری و علمی از هند بطرف عرب بعمل آمد، بدین معنی که درهمین سال یك وفد سندهی بایکنفر عالم ریاضی سنسکریت دان، کتابی را در ریاضی وستاره شناسی که سدهانته Sidhanta نام داشت به بغداد برد[۲۰] و بامرخلیفه منصور عباسی آنرا بمدد ریاضی دان دربار، ابراهیم فزاری بعربی ترجمه کردند، که آنرا السند هندگفتند.[۲۱]

۷_برمکیان و دیگر نظایر سیر کلتوری و فرهنگی:

این خانواده از دودمانهای معروف بلخ بوده و بدربار خلفای عباسی اقتدار فراوان داشتند. که اصلاً از باختر شمال افغانستان و متوالیان معبد مشهور و تاریخی نوبهار بلخ بودند و در اوایل طلوع اسلام غالباً دین بودایی داشته اند.(۲۲)

این خانوادهٔ معروف مدت پنجاه سال از۱۳۶ تا۱۸۶ق (۷۵۴_۸۰۳م)در نهایت لیاقت و کرم، زمام نظم و نسق خلافت عباسی و وزارت بغداد وحکمرانی خراسان را تاسند در دست داشتند و در حقیقت عامل بزرگ عروج خلافت عباسی و جهان کشایی بغدادب وده اند.

این دودمان بلخی در انتقال کلتور و افکار و مبانی مدنی هند به عرب و از عرب به هند سهم بارزی داشته و از سند تا بغداد از راه خراسان بساط عدالت و کرم و علم پروری و مدنیت را گسترده بودند. چنانچه دو تن ازین دودمان در عصر معتصم خلیفهٔ عباسی (حدود۲۲۰ق۸۳۵م) بنام محمد بن یحیی و عمران بن موسی بن خالد برمکی حکمداران سند بوده[۲۳] و این سرزمین را بحرکات عمرانی و مدنی و علمی دورهٔ عباسیان بغداد ربط میدادند و اخیرالذکر در سند شهری را بنام بیضاء آباد نموده بود[۲۴] و حتی بعقیدهٔ زاخاو مستشرق معروف، خودکلمهٔ برمك که نام جداین خاندان است (جمع عربی آن: برامکه)در سنسکریت پره مکه Paramaka بود، که معنی آن برتر و دارای مرتبت بلند و پیشوا باشد[۲۵] و این کلمه در پښتو (پرمخ) است، که (خ) پښتو همواره در هند به (ك) تبدیل می شود مانند خانپور (هندغربی) کانپور (شرقی) یا خر (پشتو و دری) کهر (هندی) وغیره.

خاندان برمکیان بلخ،در انتقال آثار علمی و کلتوری هنداز راه خراسان بدنیای عرب، مساعی جمیلی بخرج دادند. زیرا معبد نوبهار بلخ، یعنی مقر این دودمان، مرجع تمام مردم بودایی هند و چین و افغانستان بود و حتی قزوینی گوید: که برامکه متولیان اصلی این معبد بوده و راجگان هند و خاقان چین همواره بزیارت آن می آمدند و به ادای عبادت و تسجد می پرداختند[۲۶] و در چنین حال برمکیان بلخی با کلتور و آداب و ادیان هندی و چینی و بودایی آشنایی تمام داشته و حتی بقول ابن فقیه و یاقوت، برمك مؤسس این خاندان، سالهای درکشمیر بسر برده بود[۲۷] بنا بران افراد دودمان برمکی بعد از قبول اسلام نیز به انکشاف علوم و فرهنگ هندی همت می گماشتند و اطباء و علماء هندی را به دارالترجمه و بیمارستانهای بغداد می خواستند و برای تحقیق مذاهب و ادویهٔ هندی، وفود علمی می فرستادند[۲۸] چنانچه ابن ندیم در سال ۳۷۷ق۹۸۷م درین بارهٔ چنین تصریح کرده است :" در دورهٔ حکومت عربی توجه فراوانی که بامور هند شده، نتیجهٔ سعی یحیی بن خالد برمکی و دودمان برمکیان است، که دانشمندان طب

و حکیمان هندی را به بغداد جلب نموده بود و همین یحیی مردی را بهند فرستاد، تاعقاقیر هندی را بیاورد و در تحقیق ادیان هندی کتابی را بنویسد.[۲۹]

این کتاب که بامر برمکیان بر ادیان هندی نوشته بودند، از بین رفته، ولی ابن ندیم از یك نسخهٔ آن که روز جمعه ۲۷محرم سنهٔ ۲۴۹ق۸۶۳ م نوشته شده بود مطالب مهمی راجع به برخی از بتکده های هند و بامیان و دو بت بزرگ آن خنگ بت و سرخ بت و دیگر عقاید و فرق مذهبی هند و بودا وغیره نقل می نماید[۳۰] که نمونهٔ بسیار خوب انتقال افکار وکلتور هند از راه خراسان بدنیای عرب شمرده میشود و ما در حدود سنهٔ ۲۵۰ق۷۶۴م می بینیم، که این شناسایی فرهنگی بین هند و عرب بدرجه یی رسیده بود، که جاحظ نویسنده و دانشمند معروف عرب (متوفی ۷۶۹م) نیز باهند روابطی داشت [۳۱] وکتابی را در برتری سیاهان بر سپیدان در شرح مزایای علمی و ادبی و قیافت وکلتور مردم هند نوشت[۳۲] وی از علماء و اطبای معروف هند که یحیی بن خالد برمکی از هندوستان خواسته بود مانند بهله ومنکا وسندباد نام میبرد [۳۳] و همین منکا بود که در دربار بغداد، بعلاج شهزادگان می پرداخت و خلیفه او را سخت نواخته و در دارالترجمهٔ خویش بترجمهٔ آثار سنسکریت گماشت و فرزند بهله که صالح نامداشت، نیز از اطبای نامور بغداد گردید[۳۴] کذالك یکی ازکتب شاناق طبیب هندی که شرح حالش را ابن اصیبعه (ج۲ص۳۲) نوشته و این کتاب در علم سموم بوده، بوسیلهٔ همین منکه و یکمرد خراسانی که ابوحاتم بلخی نامداشت،برای یحیی بن خالد برمکی بفارسی ترجمه شد و نام شاناق در بین خراسانیان معروف بود،چنانچه در مقدمهٔ قدیم شاهنامه نیز ازو ذکری موجود است[۳۵] و بقول ابن ندیم:طبیب دیگر هندی ابن دهن، در بیمارستان برمکیان، سرطبیب بوده و بترجمهٔ کتب هندی بعربی گماشته شده بود[۳۶] که اصل نام وی بقول زاخاو در هندی دهنیا یا دهنن باشد.[۳۷]

در نتیجهٔ مساعی برمکیان بلخی_که بجلب علمای هند پرداختند_دانشمندان عرب در ریاضی، ارقام هندسی را از هندیان آموختند[۳۸] و همچنین کتب زیاد سنسکریت در طب و ریاضی و عقاقیر، بامر یحیی بن خالد برمکی، در بیمارستان برمکیان از طرف اطباؤ دانشمندان هندی_که بحضور برمکیان بودند_بعربی ترجمه شدند، [۳۹] و حتی همان عالم هندی که السند هند را برده بود، دو شاگرد بزرگ را تربیه کرد، که یکی ابراهیم فزاری و دیگر یعقوب بن طارق باشد و این هر دو در تعمیم ریاضی و تفسیر سدها نتا و فلك شناسی خدمات شایانی نموده اند [۴۰]

دیگر از آثار هندی که در انتقال افکار هندی در خراسان و ممالك عربی مؤثر بود، کتاب معروف کلیله و دمنه است، که در سنسکریت نام آن "کرتکا دمنکا" است. این کتاب در خزینه ملوك هند بود و در عصر انوشیروان ساسانی، طبیب دانا بُرزویَه آنرا بامر شاه از هند بایران برد و به پهلوی ترجمه کرد و بزرگ مهر بختکان حکیم و مشاور دربار، یك باب بنام برزویه، بران افزود و تا عصر المامون خلیفهٔ عباسی در خزینهٔ شاهان ایران باقی بود وفضل بن سهل سرخسی وزیر مأمون که از کیش زردشتی باسلام آمده بود (مقتول۲۰۳ق۸۱۸م) وقتی قرآن میخواند، یکی از دوستان باوگفت: چون یافتی قرآنرا؟ گفت: خوش چون کلیه ودمنه! [۴۱]

این کتاب باچنین شهرت، از همان نسخهٔ پهلوی، بوسیلهٔ عبدالله بن مقنع (مقتول۱۴۵ق۷۶۲م) بعربی

در امد و بعد ازان بامر برامکه، ابان بن عبدالحمیدلاحقی آنرا نظم کرد، و پس ازو باز درسنهٔ (۱۶۵ق۷۸۱م) عبدالله بن هلال اهوازی آنرا بنام یحیی بن خالد برمکی بعربی ترجمه کرد و سهل بن نوبخت حکیم بنظم در آورد و از حضور یحیی بن خالد، هزار دینار جایزه یافت [۴۲] و همین کتابست که در تمام ملل اسلامی شهرت یافت و در عصر سامانیان باز رودکی شاعر معروف دری (متوفی۳۲۹ق۹۴۰م) بامر امیر نصربن احمد و تشویق بلعمی وزیر در حدود (۳۲۰ق۹۳۲م) آنرا بفارسی دری در آورد [۴۳] و پس ازان در عصر غزنویان، ابوالمعالی نصرالله بن محمد غزنوی وزیر بهرام شاه آنرا در حدود ۵۳۹ق۱۱۴۴م به دری از عربی ترجمه کرد و باز در عصر سلجوقیان، بهاءالدین احمد قانعی طوسی آنرا بنام عزالدین کیکاوس(حدود۶۱۰ق۱۲۱۳م) بنظم فارسی در آورد، تا که بالاخره ملا حسین واعظ کاشفی هروی در هرات آنرا بنام انوار سهیلی در حدود۹۰۰ ق۱۴۹۴م و در هند ابوالفضل بن مبارك وزیر جلال الدین اکبر آنرا بنام عیار دانش ترجمه نمود و از روی همین نسخه است که افضل خان ولد اشرف خان ختك آنرا در اکوره شرق پشاورکنار دریای کابل در حدود ۱۱۲۰ق۱۶۸۹م به پښتو هم ترجمه کرده است. که از تمام آن شما مقدار و وجهۀ سیر فکری را از عصر قدیم تا قرن دوازدهم هجری بین هند و خراسان و عرب قیاس کرده میتوانید.

یکی از خدمات فراموش نشدنی برمکیان بفرهنگ اسلام، تأسیس صنعت کاغذ سازی در بغداد است که اصلاً اختراع مردم چین بوده و مردم ماوراء النهر آنرا از راه هندوستان بدست آوردند. هنگامیکه برمکیان بر امور خراسان و خلافت بغداد چیره شدند، صنعت گران کاغذ را از سمرقند به بغداد بردند و آنرا در ممالك اسلامی رایج نمودند[۴۴] که از راه اندلس به اروپا انتقال کرد.[۴۵]

۸_سیر افکار از راه کلتور و زبان و ادیان و دانش:

ابن ندیم در بارهٔ احوال سمنیه (بودایان) و نبی ایشان بوذاسف ازکتابی نقل می نماید، که آنرا یکتن خراسانی نوشته بود[۴۶] و ازین هم ثابت می آید، که خراسانیان وسیلهٔ انتقال افکار هندی بعرب بوده اند[۴۷] و هکذا انتقال دین بودایی از هندوستان به ختن و چین غربی و ماوراءالنهر از راه معابد بامیان و نوبهار بلخ صورت گرفته، چنانچه سلیمان تاجر درسنهٔ (۲۳۷ق۸۳۷م) مینویسد که:

"اصل دیانت چینی از هندوستانست و بتهای بدهـ را هندیان برای چینیان میساختند و مردم هر دو کشور به تناسخ عقیده دارند ولی در جزویات مختلفند."[۴۸]همچنان از قول یکنفر مؤلف چینی پان_ینگ Pon_Yong(۱۲۵ م) ثابت است که راه چینیان بهند صرف کابل Kao-Fon بود، که بطرف مشرق آن راهی به‌کشور Chan-Yu یعنی هند میرسید و در انوقت تحت اقتدار یو_چی Yue_Tcheبود.[۴۹]

دیگر از نظایر جریان فرهنگی و فکری درین عصر اینست که درسنهٔ ۲۷۰ق۶۹۳م راجه مهروگ شاه بزرگ کشمیر و پنجاب به حاکم منصورهٔ سند امیر عبدالله بن عمر نوشت که شخصی را بفرستید که بزبان هندی احکام اسلامی را بما آموخته بتواند.مطابق این خواهش یکی از افراد مسلمانان غرب خراسان که مرد هوشیار و شاعری بود و چندین زبان هندوستان را دانستی فرستاده شد. وی قصیده یی بزبان راجه باو تقدیم داشت، که خیلی پسند افتاد. این مرد سه سال بدربار راجه بماند و بخواهش وی قرآن عظیم را بزبان

هندی ترجمه کرد، که راجه آنرا روزانه می شنید.[۵۰]

دیگر از مظاهر فرهنگی و فکری درین عصر اینست که زبان عربی و فارسی از راه خراسان بسرزمین هند رسیده و علمای مشهور در علوم اسلامی درین سرزمین نشوونما کردند، که از انجمله ابومعشر نجیح سندهی در قرن دوم هجری در علوم حدیث و سیرت امام بود و ابوعطاء سندهی بزبان عربی شعر میگفت و البشاری مقدسی در منصوره، قاضی ابو محمد منصوری عالم صاحب تصانیف و امام مذهب داؤد ظاهری را بابسی از فقهای حنفی دیده بود.[۵۱]

در حدود ۳۴۰ق ۹۵۱م در ملتان زبانهای فارسی و سندهی یکجا گفته میشد[۵۲] و بقول ابن حوقل مردم آنجا عیناً مانند هندوان لباس می پوشیدند و بعربی و سندهی حرف میزدند[۵۳] و باشندگان این شهر اکثر عرب بودند که زبان فارسی هم میدانستند [۵۴] و در عهد حکمرانی عمران برمکی ،قبایل اعراب یمنی (قحطانی) و حجازی (نزاری) در سندهـ متمرکز شده بودند [۵۵] و بقول مسعودی زبان مردم دیبُل نیز عربی و سندهی بوده [۵۶] و حتی این سلطهٔ دینی و فرهنگی درین عصر تا قنوج شهر مشهور هند هم رسیده بوده و چون در سنهٔ ۳۰۳ق۹۱۵م مسعودی مؤرخ عرب آنجا را دید، با حکومت اسلامی ملتان ملحق بود[۵۷] و مسلمانان و علمای اسلامی با یك مسجد جامع دران شهر موجود بودند.[۵۸]

اما از هند نیز افکار و علوم و حتی فلسفهٔ حلول و نروانا و جادو و منتر از راه خراسان به پارس و عرب انتقال یافت، چنانچه حسین بن منصور حلاج (مقتول۳۰۹ق۹۲۲م) که یکی از مشاهیر صوفیهٔ مفرط اسلامی و از سکنهٔ بیضاء پارس است، فکر وحدة الوجود افراطی حلولی راکه در مفکوره های هندی هم ریشه داشت، با برخی از علوم غریبهٔ هند مانند نیر نجات و جادو و منتر و ریسمان بازوی آموخت و برای آموزش آن از خراسان و مرو[۵۹] بهند سفری کرد و این سفروی را لویی مسینیون Louis Massignan بحوالهٔ ابن باکویه صوفی شیرازی نقل میکند،[۶۰] که براون نیز بحوالهٔ کتاب العیون ابن مسکویه از سفروی بهند ذکری دارد[۶۱] و طوریکه محققین علوم اسلامی رای دارند، عقاید حلاج درکتاب الطواسین و دیگر اشعار و آثارش، با وحدة الوجود یکه صوفیهٔ معتبر و محتاط اسلامی به آن قایل اند، فرقی دارد وبه عقاید حلول و فلسفهٔ اوتار هندی نزدیکی میرساند.[۶۲]

در چنین احوالیکه سیر افکار و انتقال موادکلتوری از شرق بغرب آسیا و بالعکس جریان داشت و علماء و شعراء و د انشمندان رفت و آمد میکردند و شمشیر فاتتحان عرب نیز سر زمینهای جدیدی را میکشود، توسیع تأثیرهای ادبی و زبانی نیز درین زمان بنظر می آید، مثلاً عربی و فارسی با فاتحان و علما و تجار عربی و خراسانی به هند آمد و بالعکس اثر زبانهای هندی وکلمات سنسکریت و سندهی نیز بر السنهٔ عربی و فارسی افتاد، که این مطلب نظایر فراوان در ادب هر دو زبان دارد، ولی ما بطور نمونه چند مثال می آوریم روشن می سازیم، که مجرای این انتقال کلتوری هم خراسان بود:

در اوایل دورهٔ اسلامی رفت و آمد اقوام جت از وادی سند به ممالك غرب آسیا جاری بود، که از خراسان و اراضی جنوب افغانستان و بلوچ، قافله های بزرگ آنها گذشته و بغرب حرکت میکردند و تا عربستان میرسیدند. این اقوام تاکنون هم در افغانستان بنام جت در حالت خانه بدوشی موجودند، عربها این

نام را معرب ساخته، زط ساختند[63] چنانچه در عصر نبوی، در خود مدینه،طبیب زط را در دودمان حضرت پیامبر(ص) در علاج مرض حضرت عایشه (رض) می یابیم[64] و مؤرخ مسعودی نیز ازین مردم ذکرها دارد.[65]

بزرگ بن شهریار که در حدود ۳۰۰ق۹۱۲م بین سواحل پارس و هند ناخدایی میکرد، همواره برای سوداگران کلمۀ بنیانیه را می آورد[66] که اصلاً عربی نیست و از بنیا گرفته شده که اصلاً هندیست و در افغانستان تاکنون هم مروج است و ازین راه به عربی رفته باشد.

در اصطلاحات علمی فلکی کلمۀ اوج نقطۀ نهایی بلندی climax را گویند، که فارسی آن اوگ است[67]. این کلمۀ از (اوچ) سنسکریت آمد[68] و در ادب فارسی "اوج کمال" مروجست، ولی رابطۀ انتقال آن در پښتو اوچت بمعنی بلند تاکنون مستعمل است.

در زبان دری و پشتوی افغانستان بته = بټه برنج نرم پخته ایست، که عموماً برای بیماران و اطفال پزند. این کلمه در سندهی بهارت است، که در عربی بهطه گردید.[69]

در صنعت گندهارا برای بودا (بدهـ) مؤسس این دین، مجسمه های زیبایی در هنر گریکو_بودیك از زمان قبل الاسلام میساختند. چون عربها باین سرزمین پاگذاشتند، اینچنین مجسمه ها را بتعداد بسیار دیدند، که آنرا در زبانهای محلی افغانستان به تحریف از بدهـ (بت) می گفتند و در ادبیات دری و پښتو هر چهرۀ زیبا و محبوب بت بود، مولانا جامی گفت:

آن بت نمود عکس رخ خود در آینه   من بت پرست گشتم و او خود پرست شد

درکتاب شاپورگان مانی در پهلوی خراسان هم بد بهمین معناست[70] که اعراب آنرا بهمین شکل بد (جمع بدَده) گرفته اند[71] و در اشعار ابوالعلاء معری آمده است.

این کلمه در ادب قدیم پښتو در حدود (۶۰۰ق۱۲۰۳م) درکلمۀ بود تون بمعنی بتخانه موجود است[72] و در ادب قدیم دری هم بت قندهار، همان (بدهـ گندهارا) است، که بمناسبت زیبایی آن، شکل ادبی بخود گرفت.

در عربی شهریج و جمع آن شهاریج بود، که معنی آن شهری وکسی است که از اهالی شهر باشد urban در مقابل ده نشین، در الاغانی (ج ۱۲ص۱۷۶) شعری از ابوالاسد الحمانی معاصر خلیفه مهدی عباسی آمده:

حتی اذا ایسروا قالو اوقدکذبوا نحن الشهاریج اولاد الدهاقین

این کلمه نزد مورخان عرب مشهور و متداول بود[73] ریشۀ کلمۀ معرب شهر=شگهر=شگار پښتوست، که در آخر آن (یحگ) نسبتی ملحق گردیده، شهریحگ=شهریج بمعنی شهرنشین و منسوب به شهر باشد، و این (یحگ) ادات نسبت تاکنون در پښتو باقیست.

اکنون که سیر و انتقال کلمات هندی و خراسانی را از راه خراسان بعربی نشان داریم، برای نمونه عکس این مسئله راکه کلمات خراسانی به هندی رفته در چندکلمه توضیح میدادیم:

در اواخر قرن سوم هجری هنگامیکه بزرگ بن شهریار ناخدای پارسی از هند دیدن میکرد، در شهر چیمور (صیمور معرب) کرانۀ بحیرۀ عرب_ که در انجا بسا مسلمانان با مسجد جامع ایشان موجود بودند_راجۀ این سرزمین، برای ادارۀ امور مسلمانان، عباس بن ماهان را بحیث "هنرمن" مقرر کرد.[74]

این نام با پښتوی کنونی مطابقت دارد، که (من) در آخر کلمات از ادات تصاحب و فاعلیت است و عربها ازان مصدری بشکل هرمنه ساخته اند[75]، که در قرن سوم هجری چنین لقب و صفتی در هند جنوبی مستعمل بود و شکل دری آن "هنرمند" هم رواج داشت.

کلمهٔ دیگری که همدرین شهر مروج بود و مسعودی مؤرخ و جهانگرد عرب آنرا درسنه (۳۰۴ق۹۱۶م) در صیمور شنید (بیاسره) است. وی گوید: درین شهر ده هزار عرب ساکنند. چون در هندوستان تولد یافته اند، ایشانرا (بیاسره) گویند[76] یعنی مسلمانانی که در هند بدنیا آمده اند.

برخی از محققین نتوانسته اند، ریشهٔ اصلی این کلمه را پیدا کنند، ولی اگر ما از نظر تلفظ پښتو نگاه کنیم، اصل این کلمه (بی+اَسرِه) خواهد بود که معنی مسافر و غریب الوطن و بیچاره دارد و این کلمه را عربها معرب کرده و ازان (بیاسره) ساخته باشند.

بقول البشاری مقدسی که در سنهٔ (۳۵۷ق۹۸۵م) از راه بُست به سند رفت، در ملتان مسکوکاتی را بشکل و طور مسکوکات فاطمیون مصر هم دید، ولی در انجا زیاده تر "قنهری" رواج داشت، که به قنهریات غزنه مشابه بود و دارهم سند را هم "قنهریات" می گفتند[77]. ایلیوټ در منتخب تاریخ هند[78] این کلمه را "قندهاریات" خوانده و معلومست که این مسکوك منسوب بود به گندهاری قدیم تاریخ افغانستان. زیرا عین "قندهاری" در غزنه هم رواج داشت و ما در مسکوکات افغانستان تا پنجاه سال قبل مسکوك نقره بنام "کندهاری" داشتیم. بلکه مردم روستاهای اطراف قندهار تاکنون هم واحد پولی خود را همان "کندهاری" حساب میکنند و آشکاراست که این کلمه ازگندهارای شرق خراسان به سند رفته بود.

۹_ انتقال افکار و کلتور از راه تجارت:

در آغاز کلام در صور انتقال افکار و فرهنگ یکی از وسایل این امر را انتقالها و روابط تجارتی شمردیم. مؤرخ جهانگرد مسعودی که در حدود (۳۰۵ق۹۱۷م) از بلخ و خراسان گذشته بود تصریح میکند، که از خراسان به چین، راه بری هست و هندوستان خود با خراسان چسپیده است. همواره کاروانها از خراسان به سند و هندوستان میروند، که با زابلستان پیوسته است[79] و بقول ابن حوقل ،کابل و غزنه گذرگاه تجارت هندوستانست.[80]

چون در عصر اموی و عباسی، فتوحات اسلامی باکثر بلاد سند و هند غربی رسید، بنابران بسا پیداوار هند از قبیل ادویه و عقاقیر و منسوجات هندی از مراکز تجارتی ملتان و دیبُل و منصوره و ویهند و ارور (روهری) و قندابیل (گنداوی) و قزدار (خضدارکنونی) و دیگر شهرهای معمور طوران ووادی سند از کشمیر تامصب دریای مهران (سند) براه زابل و سیستان و هرات، بایران و عراق و بلاد متمدن عربی مانند بغداد و دمشق برده میشد و بقول اصطخری و ابن حوقل فانیذ (شکرسپید) قزدار و طوران (افغانستان جنوبی) در تمام خراسان و عراق تجارت میشد و طوریکه البشاری گوید: کارخانه های عظیم نوع اعلی و سپید شکردانه دار در طوران بود. هکذا قوافل تجارتی پنجاب از راههای افغانستان شرقی به کابل و غزنه و خراسان و بخارا و ماوراءالنهر میگذشتند و از انجا اموال چینی را بهند انتقال میدادند. از امتعهٔ معروف

تجارتی، منسوجات ابریشمی خراسان و مرو، بوسیلۀ قوافل عظیم بچین برده میشد[۸۱] و همچنین ظروف هندی و آهن خراسان و منسوجات رنگین کشمیر و عود و مشك و دار چینی از چین و عود و قرنفل و نارگیل والبسۀ نخی و فیل از هند و سند، از راه افغانستان به اراضی غربی و کشورهای عربی نقل می شد. ابوزید سیرافی گوید: از هندوستان قوافل مسلسل بخراسان و از انجا بهند می آیند. راه این قوافل بزرگ، زابلستان (وادی ترنك و ارغنداب) است [۸۲] و بقول جوزجانی بسا تجار هندو خراسان در بلهاری اند، که تجارت مشك آنجا مشهور و از مراکز مهم تجارت هند است[۸۳] و شمشیرهای هندی (مهند) بقول فون کریمرالمانی، از راه شبرغان (شبورقان) شمال افغانستان کنونی تجارت میشد[۸۴] که مطابق گفتۀ ژوزف هاکن: برج مشهور مبادلات اموال التجارۀ کاروانهای شرقی و چینی درینجا بود[۸۵] و راه های مشهور ابریشم وراه عقاقیر spice road-silk road ازین سر زمین میگذشت.

مقصد ازین تشریح اینست، که مبادله و رفت و آمد کاروانهای تجارتی و روابط کلتوری و فکری و صنعتی نیز از راه خراسان و افغانستان بین هند و ممالك عربی و کشورهای ماوراء النهر و چین کثرت موجود بود و سرزمین افغانستان راه توثیق این جریان کلتوری بود. چنانچه در ترکستان چینی و ختن دیوارها و تخته ها و جامه های ابریشمی مصور از حفریات بدست آمده، که دران آثار هنرهای هندی واضح بنظر می آید، و ازان آشکاراست، که اثر صنایع هندی ازینجا تا وسط آسیا رسیده بود.[۸۶]

۱۰_بعد از دورۀ سلطۀ خلافت:

خراسانیان از اوایل حکومت اموی، مخالف سیطرۀ سیاسی عرب بودند و چنانچه گذشت بارها قیام کردند و بعد ازانکه دودمان عباسی را بتخت خلافت بغداد رسانیدند، باز هم مبارزۀ خود را برای تحصیل آزادی از دست ندادند، تا که در سنۀ (۲۰۵ق۸۲۰م) طاهربن حسین که از خاندانهای مقتدر پوشنگ (زنده جان امروز غرب هرات) بود، اعلان استقلال نموده و اساس سلطنت طاهریان را در خراسان گذشت، که تاسنۀ (۲۵۹ق۸۷۲م) دوام کرد و در همین سال محمد بن طاهر دوم، بدست یعقوب لیث صفاری اسیر شد. این خانوادۀ طاهری تنها بر افغانستان غربی حکم راند و زبان و ثقافت عربی را رواج داد. اما یعقوب بن لیث که از آزادیخواهان و عیاران (اهل فتوت) سیستان بود، درسنۀ (۲۴۷ق۸۶۱م) اساس پادشاهی صفاریان را در سیستان نهاد و بعد ازان تا زابلستان و مکران و سند فتوحات نمود[۸۷] و تا (۲۶۰ق۸۷۲م) تمام کابل را تا گردیز و بامیان کشود. این مبارز معروف سیستانی که بقول مسعودی از بزرگترین شاهان جهان بود، روز ۱۴ شوال ۲۶۵ ق ۸۷۸م) از جهان رفت و برادرش عمرولیث بجایش نشست و شاهان این خانواده تا (۳۹۳ق۱۰۰۲م) حکم راندند.

در عصر آل صفار بساط بودایيت و ادیان و السنۀ هندی با خانواده های بقایای شهزادگان کوشانی و هفتلی محلی از بین برچیده شد، فرهنگ و افکار و ادب که قبلاً رنگ هندی و عربی داشت، صبغۀ خاص محلی خود را گرفت. زبان دری خراسانی، زبان درباری و ادبی گردید. محمد بن وصیف سگزی دبیر دربار، اولین قصیدۀ دری را در مدح یعقوب سرود[۸۸] و مرکزیت مدنی افغانستان قوی ترشد. زیرا صفاریان

از یکطرف بر تمام ایران و عراق آنروز و حتی دربار بغداد سلطه داشتند و از جانب دیگر، یعقوب در پنجهیر (شمال کابل) سکه زد[۸۹] و طوریکه گفتیم: سند و مکران را نیز مطیع نمود.

در همین دوره است، که ما آثار انتقال فکری و علمی را از هند در خراسان می بینیم، مثلاً ستاره شناس معروف بلخی ابومعشر جعفربن محمد (متوفی۲۷۲ق۸۸۵م) که از اجلهٔ ریاضی دانان و مؤلف کتب فراوان است، بقول امیر خسرو دهلوی به بنارس رفته و ده سال به فراگرفتن علم نجوم هندی مشغول بود.[۹۰]

از خاندان صفاریان، امیر ابو جعفر احمد بن محمد (۳۱۱_۳۵۲ق۹۲۳-۹۶۳م) مردی دانشمند بود، به مجالست با حکمانی میلی وافر و از علوم عهد خود اطلاع داشت، پسرش خلف بن بانو (۳۵۲_۳۹۳ ق ۹۶۳ _۱۰۰۲م) نیز مردی ادیب و دانشمند و حامی ادباء و علماء بوده است.[۹۱] وی علمای عصر را جمع کرد و بمصرف ۲۰ هزار دینار، تفسیر جامعی را ب رقرآن در صد مجلد نوشت، که بقول جرفاذقانی، نسخهٔ آن در مدرسهٔ صابونیهٔ نشاپور محفوظ بود و بعد از سنهٔ (۵۴۸ق۱۱۵۳م) که حادثهٔ غزافتاد، این تفسیر را با صفهان بردند، که در کتابخانهٔ آل جخند بود[۹۲] و ازین روایت نیز، بسط آثار فرهنگی و فکری را از سرزمین افغانستان، بطرف پارس قیاس کرده میتوانیم.

همدرین دوره بود که مردی از سیستان برامد بنام محمد بن کرام (متوفی۲۵۵ق۸۶۸م) وی در غرجستان بسر می برد و مذهب خاص کرامی را در خراسان بنا نهاد، که به تجسیم خدا قایل بود و درین مورد تحت اثر اصول عقاید مانوی آمد و در بارهٔ جوهریت وجود واجب از نصارا متأثر بود و تابعان این مذهب در انتقال افکار خود تا اواخر قرن پنجم هجری، اثر خاصی در مردم همجوار خود داشته اند.[۹۳]

۱۱_سامانیان بلخی:

بعد از ضعف دودمان صفاریان سیستان، خانوادهٔ دیگر بلخی در صحنهٔ سیاست خراسان ظهور یافت. ایشان از اولاد حکمدار زردشتی ساکن دهکدهٔ سامان بلخ بودند و بدین سبب او را (سامان خدات) گفتندی.[۹۴]

گویند سامان خدات در حدود (۱۹۷ق۸۱۲م) بر دست مأمون الرشید خلیفه مسلمان شد[۹۵] و فرزندش اسد درحضرت خلیفه راه یافت و از فرزندان او احمد حکمرانی فرغانه داشت. در سنهٔ (۲۶۱ق۸۷۴م) خلیفه المعتمد عباسی یکنفر فرزند احمد راکه نصر نامداشت به امارت ماوراء النهر شناخت، که از همین اوقات، دورهٔ شاهی سامانیان آغاز شد و در سال (۳۹۵ق۱۰۰۱م) با سقوط شهزادهٔ آخرین سامانی ابونصر ابراهیم منتصربن نوح دوم بدست سلطان محمود خاتمه یافت.

عصر سامانی زمان تقویه و نضج مدنیت خراسان است که در ان علم و ادب و صنعت طراوت یافت و جریان انتقال کلتوری به هر طرف موجود بود. پادشاهان و وزیران دربار سامانی، نهایت ادب پرور و دانشدوست بودند و در بخارا کتب خانهٔ عظیمی داشتند که ابن سینای بلخی از ان کتب سودها برد و کتابهایی را دران خواند که جای دیگر نبود[۹۶] یاقوت از بقایای آن در مرو دوازده کتابخانه رادید، که یکی از ان نزدیك ۱۲هزار کتاب داشت[۹۷] و مدارس بزرگ در سیستان و بخارا و بلخ و هرات و دیگر بلاد

خراسان دایر بود[۹۸] و کارهای مهم علمی درین دوره صورت گرفت. مثلاً ابوزید بلخی (متوفی ۳۲۲ق۹۳۳م) متکلم و فیلسوف معروف، برعایت ظواهر معانی آیات قرآن کتاب نظم القرآن را نوشت[۹۹] و جُبنایی (متوفی۳۰۳ق۹۱۵م) هم تفسیری بفارسی نوشت[۱۰۰] و دانشمندان فقه و حدیث مانند عبدالله بن داؤد سجستانی (متوفی ۳۱۶ق۹۲۸م) و امام محمد بن اسمعیل بخاری (متوفی۲۵۶ق۸۷۲م) و مسلم بن حجاج نشاپوری (متوفی ۲۶۱ق۸۷۴م) و امام ترمذی (متوفی۲۷۹ق۸۹۲م) و امام نسایی (متوفی۳۰۳ق۹۱۵م) و ابوحاتم سجستانی (متوفی۲۵۵ق۸۶۸م) جوامع صحاح خود را در علم حدیث تألیف کردند، و ابوعلی محمد بن محمد بن عبدالله بلخی وزیر آل سامان، تاریخ الرسل و الملوك محمد بن جریر طبری را از عربی به دری درسنهٔ (۳۵۲ق۹۶۳م) ترجمه و تلخیص نمود و همچنین جمعی از علمای بلخ و سیستان و هرات بفرمان منصوربن نوح سامانی در حدود سال مذکور تفسیر طبری را از عربی به زبان دری ترجمه کردند،[۱۰۱] که این دوکتاب مهمترین آثارکهن زبان دری است.

طوریکه درین عصر پیوستیهای فکری و ادبی خراسانیان را بامدنیت وکلتور عربی می بینیم، دربار سامانی را با ملل چین و هند نیز روابطی هست. مثلاً یکی از وزرای دانشمند و نامور سامانی ابوعبدالله احمد بن محمد جیهانی که دورهٔ وزارتش از۳۵۶ ق تا۳۶۷ ق (۹۷۵_۹۷۷م) بوده[۱۰۲] و بقول البشاری مقدسی، دانشمند فلسفه و نجوم و هیأت بود، بتمام ممالك اشخاصی را فرستاد و مسافران آن دیار را فراهم آورد تا معلومات جغرافی و راه ها و احوال ممالك را درکتابی نوشت که همین جهانگرد عربی در هفت جلد متن عربی آنرا در خزاین عضدالدوله دیلمی و باز در نشاپور ترجمهٔ مختصر آنرا دیده بود. وی گوید که جیهانی درین کتاب به مسایل نجومی و فلکی و هندسی پرداخته و از اصنام هند و عجایب سند و جبال و منازل و شهرها و دشتها و تجارتخانه ها و دریاها به تفصیل سخن رانده است."[۱۰۳]

هکذا درهمین عصر مردی جوزجانی که بدربارآل فریغون جوزجان شمال افغانستان راهی داشت، بنام امیر ابوالحارث محمد بن احمد فریغونی کتابی بزبان دری درسنهٔ (۳۷۲ق۹۸۲م) بنام حدودالعالم من المشرق الی المغرب بر جغرافیای دنیا نوشت که از مهمترین آثار جغرافی زبان دری خراسانیست. وی درین کتاب معلومات مفصلی راجع به جغرافیا و احوال اجتماعی و اقتصادی و بازرگانی قسمت مکشوف دنیا از افریقا تا چین و هند میدهد، که این اطلاعات وی مخصوصاً راجع به خراسان و هند و چین و تبت وغیره از غنایم روزگار است و ازین هر دوکتاب جیهانی و جوزجانی پدید می آید، که سیرجریان افکار و معلومات و علوم انسانی از خراسان بهر طرف جاری و ساری بوده است و امرای آل فریغون شمال افغانستان درین حرکت سهمی بارز داشته اند.

یك نمونهٔ بارز سیر افکار هندی بخراسان اینست، که مردم اینجا در طب همواره رأی حکیمان هند و عقاقیر و داروهای آن سرزمین را اهمیت فراوان میدادند، چنانچه در سالهای بعد از (۳۵۰ق۹۶۱م) یکی از حکیمان هرات ابومنصور موفق بن علی هروی، کتابی را بزبان دری بنام الابنیه عن حقایق الادویه تألیف کرد، که در مقدمهٔ آن گوید:

"حکیمان هند برصوابند و من راه حکیمان هند گرفته ام، ازان جهت که دارو آنجا بیشتر است و عقاقیر آنجا تیز تر و خوشتر و همت آن مردمان باستقصا اندر حکمت بالغ تر است ....."[۱۰۴]

۱۲_نخستین سلطهٔ سیاسی و سراغ ادبی افغانی در هند:

لودی طایفه ایست از افغانان، که در حدود (۳۷۰ق۹۷۰م) حکمداری ازین قبیله بنام شیخ حمید لودی از ملتان تا دامنه های کوه سلیمان (کسیگ غر) حکم میراند، که باجیه پاله کابلشاه و راجهٔ تکسیلا و لاهور و ویهند متحد بود و در مقابل امیر سبکتگین پدر سلطان محمود که حکمران غزنه شد مقاومت میکرد. از اعقاب شیخ حمید، شیخ رضی برادرزاده و نصر پسرش و ابوالفتوح داؤد بن نصر را می شناسیم که درسنهٔ (۴۰۱ق۱۰۱۰م) سلطان محمود همین ابوالفتوح داؤد راگرفته و سلطهٔ دودمان لودیان ملتان را خاتمه داد.[۱۰۵]

این ممثل اولین ثقافت اسلامی و افغانی در هنداست و دونفر شیخ رضی برادرزادهٔ حمید و نصر بن حمید، قدیمترین منظومات پښتو را در ملتان سروده اند، که به حوالهٔ کتاب اخباراللودی تألیف شیخ احمد بن سعید لودی (۶۸۶ق۱۲۸۷م) بما رسیده است[۱۰۶] و باستناد آن گفته می توانیم که در اواسط قرن چهارم هجری کلتور و ادب و فکر افغانی، عین تاملتان ریشه دوانیده بود.

۱۳_غزنویان و غوریان و فتوحات افغانی در هند:

دورهٔ غزنویان از (۳۵۰ق۹۶۱م) ازسلطهٔ سپه سالار سامانی الپتگین بر غزنه و زابلستان آغاز میگردد، که بعد ازو امیر سبکتگین بن جوق دامادش که مرد نومسلم کافی و دلاوری بود[۱۰۷] و بقول نظام الملك و حمدالله مستوفی دختر رئیس زاول را بزنی گرفته بود[۱۰۸] از تخارستان و آمو تا قصدار بلوچستان کنونی و از سواحل سند تا سیستان و نشاپور را بدست آورده و بتاریخ ۲۷ شعبان (۳۶۶ق۹۷۶م) بر تخت غزنی نشست. این مرد دلاور که پدر سلطان محمود است،بنیاد ثقافت و فرهنگی را که قبلاً بدست فاتحان اسلامی و دولتهای صفاری و سامانی در افغانستان گذاشته شده بود استواری بخشیده و در وادی لغمان و پشاور، با بقایای کابلشاهان در آویخته و مردم افغانستان شرقی را که بنام افاغنه و خلج یاد شده اند (جمع آن خلجیه=غلجیهٔ کنونی) با سلام و در آورده و مطیع گردانید و ایشانرا در عساکر خود داخل نمود[۱۰۹]

بعد از سبکتگین پسرش سلطان محمود، شهنشاه و فاتح معروف آسیا- که موسیو رینه گروسه R.Grousset در کتاب تمدن ایرانی (ص۴۰۸) او را نمونهٔ سرباز شجاع ترك افغان خوانده_ در سال ۳۸۸ق۹۹۸م بر تخت شاهی نشست و مملکتی راکه از سواحل جمنا تا اصفهان وسعت داشت، در تحت مرکزیت غزنه در آورد، که کارنامه های جنگی وی در ایران و هند مورد بحث مانیست. ولی شاهنشاهی وی که تا روز مرگش ۲۳ ربیع الآخر (۴۲۱ق۱۰۳۰م) مدت ثلث یك قرن دوام کرد، در براعظم آسیا،ا متزاج و تحول شدید فکری و فرهنگی را بین ممالك مفتوحه بوجود آورد. وی مرد جنگی و دلاوری بود، که بقول ابن خلکان، هر سال غزوی را در هند برخود فرض گردانیده بود،[۱۱۰] و لشکری بزرگ از عناصر ترکی و افغانی و تاجیك و هنود و خلجی(غلجی) تشکیل داد[۱۱۱] و به ادب و علم و فرهنگ نیز علاقه داشت، چنانچه همواره احادیث نبوی را شنیدی، و مذهباً تابع امام شافعی بودی[۱۱۲] پایتخت وی مجمع شعرای

بزرگ دری، مانند فردوسی، فرخی، منوچهری و عنصری و علمای معروف مانند البیرونی، العتبی، خمار، ثعالبی وغیره بودی.

در لشکر غزنویان عناصر و سپه سالاران هندی نیز بودند و از پیلان هندی همواره در امور لشکری کار میگرفتند[113] و ما از لشکر هندی در غزنه و تگین آباد و سواران هند و وسالار هندوکه نامش تلك بود، در عصر سلطان محمود و پسرش مسعود، اطلاعات سودمندی بوسیلهٔ مؤرخ دربار غزنه، ابوالفضل بیهقی داریم[114] حتی باری در فتوحات گرگان شمال ایران هم هندوان را در لشکر سلطانی می بینیم[115] و نقیبان (افسران) هند و راهم در لشکر غزنویان داشتیم[116] و باری با صد هزار لشکر محمودی در بلخ ۵۰۰ فیل هندی همراه بود و هر فیل صد هزار درهم قیمت داشت.[117]

سلطان محمود بکشور وسیع هند، روشنی های فکر و تمدن و فرهنگ خراسانی راب صورت اساسی انتقال داد. در لاهور بنام "محمود پور"سکه زد[118] و بعد ازو در سلطنت اولاد و احفادش که تا آخر سلطنت خسر و ملك (۵۸۳ق۱۱۸۶م) دوام کرد، هنگامیکه غزنه پایتخت ایشان در خطر حملهٔ دشمنان می آمد، لاهور، قرارگاه ثانی ایشان بود و آنرا "غزنهٔ ثانی یاغزنهٔ کوچك" می نامیدند. و درین حال عین آثار مدنی و ادبی وفکری وحیاتی غزنه بلا هور انتقال می یافت، که آنرا باشکال مذهبی و ادبی و صنعتی وکلتوری و علمی نشان داده می توانیم.

از نظر مذهبی و روحانی دو فرقهٔ مهم اسلامی در هند نفوذ کردند، که یکی طایفهٔ صوفیان خراسانی اند و دیگر فرقهٔ اسماعیلیان شعیه است، که این طایفه نیز از راه افغانستان به ملتان و سند و سواحل جنوبی آن راه یافته و هزاران نفوس را به عقاید خود در آوردند. حتی مدتها در ملتان و منصوره حکومت داشتند و بقول بشاری مقدسی که در حدود (۳۷۵ق۹۸۵م) سند را دیده بود، درملتان اهل تشیع بودند، که در اذان حی علی خیرالعمل میگفتند و بنام خلیفهٔ فاطمی مصر خطبه میخواندند وب دربار وی ارمغانها میفرستادند[119] و بعد از آن البیرونی نیز در (۴۲۴ق ۱۰۳۲م) گوید: که قرامطه برملتان حکم میراندند[120] که حدود (۳۲۴ق ۹۳۵م) باشد. از مکتوبیکه درکتاب مذهبی فرقه دروزی شام و لبنان در سنهٔ (۴۲۳ق۱۰۳۱م) بنام. (اهل توحید ملتان و هندوستان عموماً و شیخ ابن سومر راجه پال خصوصاً) نوشته شده[121] این مطلب ثابت می آید، که تا این عهد هم اسماعیلیان در ملتان و هند تشکیلات خاص و هم شیخی از خود داشته اند.

این فکر و این فرقه پس از (۳۰۰ق۹۱۲م) در خراسان و ماوراءالنهر ریشه دوانده بود، چنانچه ازدعات معروف ایشان محمد بن احمد نسفی (متوفی ۳۳۱ق۹۴۲م) نصر بن احمد سامانی را بمذهب اسماعیلی در آورد.[122] دیگر از مبلغین این طایفه ناصر خسرو قبادیانی (متوفی ۴۸۱ق ۱۰۸۸م) نیز از بزرگترین دعات اسماعیلی و حجت خراسان بود، که کتب مهم و اشعار زیادی را درین مورد سروده وگویند که بهند هم سفری کرده بود[123] و ابویعقوب اسحق بن احمد سگزی در حدود ۳۸۰ق۹۹۰م کتاب کشف المحجوب را بفارسی در عقاید و مسایل این مذهب تألیف نموده است [124] و چون دعات و مبلغان اسماعیلی اکثر خراسانی اند و آشیانه این مردم نیز خراسان و اراضی ملحقهٔ آن بود، بنا بران انتقال این فکر و عقیده به سند و هندوستان ازین راهست و امروز هم ملیونها نفوس اسماعیلی در نیم قارهٔ هند موجود اند.

اما طایفهٔ صوفیان افغانستان نیز با فاتحان آن، بسر زمین هند قدم گذاشتند. این مردم به نیروی اخلاق و تبلیغ نیکی و خدا پرستی ونوع دوستی، زیاده از شمشیر فاتحان در هند کارکردند و مردم را به زیور اسلام مشرف ساختند.

هند محل مناسبی برای انکشاف افکار صوفیان خراسان بود، زیرا مردم آنجا در ادیان پیش از اسلام با این شیوهٔ فکر آشنایی داشتند و فاتحان خراسانی مسلمان نیز به صوفیان اسلامی عقیدت می پرورانیدند و ما علاقه به تصوف را نه تنهابین دینداران و علمای دینی و سخنوران خراسان می یابیم، بلکه در افکار فلاسفه و دانشمندان هم تأثیر آنرا می یابیم. مثلاً فیلسوف معروف ابن سینای بلخی نیز به حکمت اشراق و تصوف نظری داشت و در شرح حال او آورده اند، که با ابوسعید ابوالخیر معروفترین صوفی قرن چهارم (متوفی ۱۰۴۹م) مکاتبه ها دارد[۱۲۵] و مؤلفان دایرة المعارف اخوان الصفا که اکثر آنها اهل خراسان بودند،نیز فرقهٔ خود را "صوفیهٔ خالص" نامیده اند. [۱۲۶]

در قرون اول اسلامی، بلخ و مرو و نشاپور از مراکز مهم تصوف بوده اند و درین تصوف برخی از انتقالهای فکر هندی بنظرمی آید. مثلاً مسئلهٔ فنا فی الله، که تا اندازه یی مشترك با افکار هندیست، بیشتر بوسیلهٔ صوفیان خراسان از قبیل بایزید بسطامی و ابوسعید ابوالخیر ترویج میشده است[۱۲۷] چون در شرق خراسان تا ظهور اسلام، دین بودا مقبول بود، پس جای تعجب نیست، که مفکورهٔ فنا را_که نوعی از نرواناnirvana است_ با اصول مقامات صوفیهٔ اسلام تطبیق کرده باشند.

گولد زیهر مستشرق معروف اطریشی گوید: صوفیان قرن دوم هجری، سرگذشت ابراهیم ادهم امیرزادهٔ بلخی (متوفی حدود(۷۷۷م) را که ترك دنیا نموده بلباس درویشان در آمده بود و بواسطهٔ ریاضت های طولانی از بزرگان صوفیه شده است، مطابق آنچه از شرح حال بودا شنیده بودند نوشته اند[۱۲۸] و وان کریمر Van Kremer نیز چنین مینویسد که افکار و عقاید هندی در سیر تکامل تصوف تأثیرات معتنابهی داشته است. [۱۲۹]

پس نفوذ فکر هندی در تصوف ظاهر است و البته تصوف اسلامی هند خصایصی دراد، که در خانقاههای هند دیده میشود و چون صوفیان اسلامی، پیروان ادیان مختلف را بنظر برابری و مهربانی انسانی میدیدند و هندیان نیز این عقاید را بیگانه نمی یافتند، بنا بران صوفیان اسلامی در هند بکمال احترام پذیرفته میشدند.

یکی از سالاران کاروان عرفان شیخ صفی الدین حقانی از راه خراسان به اوچهـ (پنجاب) آمد و در همین مرکز فرهنگ بسال (۳۹۸ق۱۰۰۷م) از جهان رفت، وی شهر اوچهـ را مجدداً آباد ساخت. بعد ازان شاه یوسف گردیزی (۴۶۲_۵۴۷ق۱۰۶۹ _۱۱۵۲م) از گردیز جنوبی کابل در ملتان چراغ خدا شناسی برافروخت و دودمان گردیزیان پنجاب تاکنون دران شهرهست. شیخ علی بن سید عثمان هجویری غزنوی که لاهور یانش داتا گنج بخش خوانند و تألیفاتی متعدد از قبیل کشف المحجوب به دری و عربی دارد، شالودهٔ خیر و صلاح و عرفان را در لاهور نهاده و همدرین شهر بعد از (۴۸۱ق۱۰۸۸م) درگذشت.

حضرت معین الدین حسن سجزی چشتی که در سیستان بدنیا آمده بود و در چشت هرات و سمرقند

و دیگر بلاد خراسان، متاع خدا شناسی اندوخته، در هند به نشر عرفان و تصوف پرداخت و بسال (۶۳۲ق۱۲۳۴م) در اجمیر هند از جهان رفت.

حضرت قطب الدین بختیار کاکی شاعر دری و پښتو در اوچهـ و غزنه و دیگر بلاد خراسان، پرورش یافت و در دهلی بسال (۶۳۴ق۱۲۳۶م) درگذشت. یکی از شاگردان عرفانی وی حضرت فریدالدین شکرگنج (مدفون اجودهن یعنی پاك پتن منتگمری حدود۶۸۷ ق۱۲۸۸م) نیز از کابل بود، که در غزنه و بدخشان و بخارا و دیگر بلاد خراسان و پارس، بحضور صوفیان بزرگ پرورده گردید و ازراه سیوستان به ملتان و بلاد هند وارد گشت. پدر قاضی حمیدالدین ناگوری که عطاءالله محمود نامداشت ،در عصر معزالدین محمد غوری از بخارا بدهلی آمد و خود قاضی در همین شهر درگذشت (۶۴۱ق۱۲۴۳م) و جد حضرت بهاءالدین زکریا سهروردی ملتان (متوفی در ملتانی حدود ۶۵۶ق۱۲۵۸م) از خوارزم به ملتان آمد و امیر حسین غوری (متوفی بعد از ۷۲۹ق۱۳۲۸م) شاعر متصوف و مرید خاندان حضرت زکریا ملتانی ازگزیو غور و هرات به ملتان پاگذاشت و دودمان حضرت خواجه نظام الدین اولیاء (مدفون دهلی ۷۲۵ق۱۳۲۴م) از بخارا به ایوان سکونت پذیر شدند. پدر حضرت بوعلی قلندر (مدفون پانی پت ۷۲۴ق۱۳۲۳م) که سالار فخرالدین از نسل حضرت امام ابوحنیفه استرغچی کابلی باشد به پانی پت هند آمد. همچنین خواجه شمس الدین ترك فرزند خواجه احمد یسوی از ماوراءالنهر وجد خواجه نصیرالدین محمود چراغ دهلی (متوفی ۷۵۷ق۱۳۵۶م) از خراسان بلاهور وجد حضرت سیدجلال الدین بخاری مشهور به جهان گشت و مخدوم جهانیان (متوفی اوچهـ ۷۸۵ق۱۳۸۳م) از بخارا به ملتان آمدند و خانوادۀ حضرت سید محمد گیسو دراز (متوفی گلبرگه دکن۸۲۵ق۱۴۲۱م) نیز اصلاً از سادات هراتی بودند که بدهلی ساکن شدند.[۱۳۰]

دیگر شخصیت بسیار مؤثر و نامور تصوف اسلامی و فرهنگ افغانی که در انتقال فکری بهند کارنامه های نمایان دارد، سید احمد ولد سید زین العابدین مشهور به سخی سرور سلطان ازاولیاء ملتان است (مدفون شاه کوتگ (۵۷۷ق۱۱۸۱م) که از روی سطوت روحانی و شکوه معنوی به لقب"سلطان لکهـ داتا" شهرت یافته[۱۳۱] و بعد از علی هجویری غزنوی بزرگترین مبلغ فرهنگ اسلامی+افغانی در هند شمرده میشود.

حتی در بین هندوان جالندهر، قبایلی بوده که خود را"سلطانی"میگفتند و باین شخصیت بزرگ صوفی اظهار عقیدت میکردند.[۱۳۲] این شیخ که بحضور عبدالقادر جیلانی و شهاب الدین سهروردی وغیره رجال بزرگ تصوف رسیده بود، در غزنه و خراسان سالها بسر برده از افغانان و مردم پنجاب وهندوان، مریدهای فراوان داشت.[۱۳۳]

تمام این رجال معروف و خدا شناس صوفی مشرب، که از خراسان رفته و در خانقاههای تصوف و عرفان پرورده شده بودند، باافکار و روش های تصوف خراسان بسر زمین هندوستان منتقل گشتند و مشاعل عرفان را در سرتاسر هند از ملتان تا دکن و بنگال افروختنده.

ایشان هزاران تن صوفیان و اولیاء را پروردند و به ملیونها نفوس را با تبلیغ قرآن بدین اسلام در آوردند و صدها کتب در تحقیق تصوف و علوم اسلامی بزبانهای دری و عربی و هندی نوشتند و مکتب خاصی را در"ادب تصوف" کشودند، که کتب ملفوظات و سیر اولیاء و عرفاء و تذاکیر این طایفه بتعداد

فراوان باین مکتب فکر، تعلق دارد و تقلید کتبی است، که در خراسان و پارس در شرح احوال و تأثر صوفیان بزرگ نوشته شده بود، مانند اسرار التوحید محمد بن منور تألیف اواخر قرن ششم هجری در شرح احوال و آثار ابوسعید ابوالخیر (متوفی۴۴۰ق۱۰۴۸م) و فردوس المرشدیه تألیف محمودبن عثمان بسال ۷۲۸ق۱۳۲۷م) در شرح احوال و اقوال و مآثرشیخ ابواسحق بن شهر یارگازرونی (متوفی۴۲۶ق۱۰۳۵م).

بلکه هندیان درین زمینه بسیار پیش هم رفتند وکتب ایشان، معرف خوب احوال روحی و اجتماعی مردم هند است.

از نظر تأثیر و انتقال افکار عرفانی اسلامی وتأسیس مکتب خاص تصوف اسلامی در هند، شخصیت برجستهٔ شیخ علی هجویری غزنوی که قبلاً مذکور افتاد خیلی مهم است . زیرا این مرد بزرگ، تنها از راه تلقین و تربیهٔ نفوس و خداپرستی، همان کار عظیمی که سلطان محمود با لشکرکشی های سنگین خود انجام نداده بود، در سایهٔ صلح و صفا و بشردوستی و نوع پروری تکمیل کرد و فکر تصوف و مسلمانی را در مردم هند به نحو اکمل پرورانید، که مردم او را تاکنون"داتا" یعنی پدر خوانند و آرامگاه او را احترام میکنند.

۱۴_نمونه یی از انتقال فکر علمی:

برای توضیح تأثیرعلمی هند بر خراسان و از خراسان برهند_که بعد از سلطهٔ غزنویان خیلی قوی بوده و بحث آن بسیار دراز است، تنها بذکر شخصیت برجسته یکنفر نابغهٔ علمی این دوره اکتفا میکنیم، که ابوریحان البیرونیست (متولد۳۶۲ق متوفی در غزنه ۴۴۰ق۹۷۲_۱۰۴۸م)

وی نظر بسیار وسیع داشت و میخواست فلسفهٔ افلاطون و حکمت هندی و افکار صوفیانه را بهم بیامیزد[۱۳۴] در فلسفه پیرو روش متعارف_کندی و فارابی وغیر هم نیست، تا جایی که از روی آثار الباقیه میدانیم، اولین کسی که باروح علمی وروش تجربی، در صحت تعالیم حکمت یونان شك کرد و بران اعتراض نمود، بوریحان است، که بعد هم کفایت روش قیاس و ماقبل تجربی_که از خصایص حکمت یونانست و قرنها باعث رکود علوم گردیده_پی برده و صحت و مزیت تجربهٔ علمی وروش استقرایی را یافته است.[۱۳۵]

ابوریحان زبانهای فارسی و سنسکریت و عربی را می فهمید و تاحدی باعبری و Syriac آشنا بود و بدین سبب بر معلومات ملل هندی و عربی و ایرانی احاطه داشت و با عدم تعصب، حقیقت را از هر جا میجست.

بیرونی بعد از فتوحات سلطان محمود، برای مطالعهٔ اوضاع علمی و عقاید هندوان و آموختن زبان سنسکریت و ریاضیات و نجوم آنسرزمین از غزنه بهند سفرهای ممتد و طولانی کرد، که در نتیجه کتاب "ماللهند من مقولة مقبولة فی العقل اومرذولة "را در عقاید هندوان و آرای ایشان در باب مسایل فلسفه و نجوم و هیأت و آداب دینی و اجتماعی نوشت و باعلمای آن دیار محشورگشت و حتی کتاب بید (ویدا) را

ترجمه نمود.[۱۳۶] وی در مؤلفات خود که تا (۴۲۷ق۱۰۳۵م) عدد آن به ۱۱۳میرسید، بسا از مسایل هیأت و طب و نجوم و اسمار و تاریخ و حکمت و ریاضی و مباحث فیزیکی و جغرافیا و داروشناسی و عمل آلات فلك شناسی و عقاید مردم هند را با شرح آن از نظر فلاسفهٔ یونان و عرب بیان داشته است.[۱۳۷] گویا این دانشمند بزرگ کوشش داشت، که علوم بشری را از راه مقایسه بین مدنیتهای عمومی انسانی مطالعه نموده و از بین تمام معلومات آنوقت انسان، حقایقی را کشف و تحقیق نماید.

ابوریحان علاوه برفلسفه و علوم یونان، به آرای فلسفی سایر ملل هم توجه نمود، وی از آثار فلسفی و فکری هندوان کتبی را بتازی در آورده بود، مانند"کتاب شامل" در باب موجودات محسوس و معقول[۱۳۸] و علاوه بران در ادیان مانوی و یهود و نصاریٌ و صائبن و چینیان نیز تحقیقات کرد و اصابت نظر علمی وی ازین پدید می آید، که بعد از مطالعات علمی خویش در هند توانست که طول دایرهٔ محیط کرهٔ زمین را خیلی نزدیکتر به معیار علمی کنونی _ که در نتیجهٔ اکتشافات ساینس بعمل آمده_تعیین نماید[۱۳۹] پس بوریحان را در دورهٔ اسلامی بهترین ممثل انتقال افکار و علوم هندی بعالم اسلام و خراسان میدانیم.

۱۵_انتقال کلتور از راه صنعت:

اما از نظر صنعتی هم اثر صنعت دورهٔ غزنوی و سلجوقی و غوری در هند کم نبود، چنانچه غزنویان ادب و فرهنگ هند را رنگ جدید هندی و خراسانی دادند و فکری جدید را با خود بهند بردند، با آمدن مردم خراسان بهند، صنعت خراسان هم در انجا تأثیر نمود. چنانچه حسن نظامی مؤرخ آن عهد در تعریف مسجد جامع که قطب الدین ایبك در سنهٔ (۵۸۹ق۱۱۹۳م) ساخت میگوید: که منبر و محراب و دیوارها را به لطایف کتابت و دقایق صنعت آراست و طاق آنرا به طغرای رحمانی مزین کرد و قبه های زرین بت خانه ها، بر بالای آن نهاده شد[۱۴۰] ، که این خود یکنوع امتزاج صنعت تعمیر خراسانی و هندی بود.

در هنر تعمیر اسلامی مساجد اسلامی را با منارهای بلند و خطوط کوفی و اشکال و نقوش بیجان می آراستند که بقول محققین این صنعت در تمام کشور خلفاء اثری داشت وگودار A.Godar دانشمند فرانسوی گوید که غزنه پایتخت محمود شهر پرشکوه و جلالی بود و در انجا صنعت مخصوصی بوجود آمد که میتوان آنرا "صنعت غزنوی" نامید و بعدها پایه و اساس صنعت اسلامی هندوستان گردید[۱۴۱] و غیر از هند بر صنعت معماری عرب عم اثری گذاشت و اقتباساتی ازان در ممالك عربی هم دیده میشود.[۱۴۲]

این هنر به فن معماری هندی که از زمان قدیم در ابنیهٔ معابد بزرگ مشهود بود،صبغهٔ جدیدی بخشید.از انجمله نوشتن کتیبه های تزئینی گلدار و مشبك و هندسی کوفی بر منارها و طاقها وگنبدهای مزین و منقش کوفی را در گنبد قابوس گرگان (۳۹۷ق۱۰۰۶م) و منار رسگت (۴۰۰ق۱۰۰۹م) و منار لاجیم (۴۱۳ق۱۰۲۲م) در مازندران و منار دامغان (۴۱۷ق۱۰۶۶م) می بینیم که نمونه های برجسته و بارز آن باخطوط تزئینی کوفی و آجرکاری بسیار نفیس عصر غزنویان و سلاجقه و غوریان در منار زاهدان جنوب سیستان (۱۰۵۶) و در منار غزنی (حدود ۱۰۰۰- ۱۰۹۹م) و یك منار دولت آباد شمال افغانستان موجود است و مهمترین نمونهٔ صنعت منار سازی که بنام سلطان غیاث الدین غوری (۵۵۸_۵۹۹ق۱۱۶۲_۱۲۰۲م) ساخته شده

و اکنون بارتفاع ۶۰متر در ۶۰ کیلو متری شمال شرق چشت در دهکدهٔ جام برکنار هریرود در قلب افغانستان واقع است، از بقایای پایتخت غوریان فیروزکوه شمرده می شود.

این منارکه در پایان هشت ضلعی است دور ادور روی زمین ۳۲متر محیط و هر ضلع آن ۴ متر است ۱۵۲ زینه در داخل دارد و از خشت پخته ساخته شده، که تزیینات آجری و خطوط کوفی دران دیده میشود و شاید ازبقایای مسجدی باشدکه در شهر فیروزکوه پایتخت غوریان آنرا سیل خراب کرده بود.[۱۴۳]

این منارکه دارای سه طبقه است از روی تزیینات و آجرکاری و خطوط کوفی، مشابهت بسیار نزدیك قطب مینار دهلی است که آنرا سلطان قطب الدین ایبك جانشین سلاطین غوری در دهلی ساخته و تاکنون هم بحیث سمبول زنده و منبع کلتور افغانی در قلب هند ایستاده است.

ولی چون بنای منار جام غور، چندین سال پیش از قطب منار انجام یافته، بنا برین باید گفت که این منار، یك تقلید بسیار متین معماری دورهٔ غوریان افغانیست. یك مثال برجستهٔ تأثیر فن معماری افغانی بر صنعت ابنیهٔ هند است، که اصابت و متانت و رصانت فکر افغانی را در دهلی نمایندگی میکند.

اکنون یك نمونهٔ تأثیر صنعت سکه سازی هندی را در مسکوکات شاهان افغانستان ذکر کنیم: سکه شناس انگلیسی لنگورتهـ أیمز میگوید، که سلطان مودود بن سلطان مسعود غزنوی (۴۳۲_۴۴۱ق۱۰۴۰_۱۰۴۹م) بر مسکوکاتش پیکرگاو سیوا siva را با نوشتهٔ سری سمنته دیوه Samanata diva sriنقش کرد، که ماخوذ است از مسکوکات کابلشاهان و یهند و تکسیلا.[۱۴۴] محقق فرانسوی گدارA.Godar از اختلاط کلتوری دورهٔ غزنویان چنین حکایت کند: در عصر سلطان محمود هنر معماری خراسان که نمونه های آن آرامگاه ارسلان جاذب نزدیك مشهد و مقبرهٔ امیر اسماعیل سامانی در بخارا و آرامگاه سبکتگین در غزنه است، رواج داشت و سلطان محمود بعد از فتوحات خود، بهمین سبك خراسان، ابنیهٔ خشت های تراشیده و قالب زده و مناری را در غزنه ساخت. ولی بنظر او ابنیهٔ هندوستان زیبا تر آمد. زیرا در تزیینات آن مرمر هم بود. بنابران ابنیهٔ غزنه را نیز از مرمر پوشانید و باین ترتیب یکنوع صنعت مخصوص از ترکیبهای صنعت محلی باهندوستان بوجود آمد. چنانچه تزیینات آرامگاه سلطان مسعود کاملاً بسبك هندیست و فراوانی خارج از حد تزیینات که رسم هندیان بود، جای سادگی نقوش مقامی را گرفت و این مرحلهٔ آخرین هنر غزنویست،[۱۴۵] که نمونه های کامل مرمرکاری وکتیبه های زبان دری آن بر بقایای پایجاره های ابنیهٔ عصر مسعود سوم در غزنه از زیر خاك برامده و عکاسی های ابنیهٔ لشکرگاه بست آنرا تکمیل میکند.

۱۶_از نظر ادب:

اما از ناحیهٔ ادبی نیز تأثیر ثقافت و فکر افغانی در هند اسلامی خیلی نمایانست. زیرا زبان دری از غزنه و خراسان بهند رفت و زبان درباری و ادبی و علمی دیار هندگردید. مشاهیر شعرای دربارمحمودی و دیگر شاهان غزنوی و غوری مانند فرخی، عنصری، عسجدی قصاید مطول در فتح سومنات وت وصیف قلعه های استوار هندوستان وکوهها و دشتها و دریاها و مناظر آنجا وکیفیات مسافرت و جنگها وغیره بنظم آوردند[۱۴۶] و فردوسی معروف نیز در شاهنامه از هند و حکمت و ماللهند ذکرها و یادها دارد و در خود هند

هم شاعران بزرگ دری زبان پیدا شدند مانند ابوالفرج رونی (منسوب به رونه ازتوابع لاهور) [۱۴۷] که درحدود ۴۹۲ق۱۰۹۸م در لاهور میزیسته و قصاید غرا در مدح سلاطین غزنوی دارد، که دال بر استادی و پختگی شعر اوست وکسیکه در لاهور، صد سال بعد از فتوحات محمودی بدین مهارت و طراوت شعر میسراید، دلالت برشدت تأثیر ادبی دری دران‌کشور دارد. و همدرین ایام شاعر بسیار زبردست و توانای دری مسعود سعد سلمان در غزنه و لاهور و جالندهر زندگی میکرد (۴۳۸_۵۱۵ق۱۰۴۶_۱۱۲۱م). [۱۴۸]

این شاعر بزرگ نیز در اشعار خود افکار و سنن ادبی غزنه و خراسان را بهند انتقال داده و محیط وفکر هندی نیز در اشعار او تبارز کرده است. مثلاً در قصیدهٔ مدح مسعود شاه غزنوی (۴۹۲_۵۰۹ق۱۰۹۸_۱۱۱۵م) از مذهب تناسخ که جزو مهم فلسفهٔ هندیست وکذالك از خنجر های هندی ذکر کرده وگوید:

گرمذهب تناسخ اثبات‌گرددی — من‌گویمی توبیشك، نوشین روانیا

شاهانظام یابد هندوستان‌کنون — زان خنجر زد و دهٔ هندوستانیا[۱۴۹]

در ایام برشکال، منظر زیبای برسات هند و سر سبزی و طراوت و خوبی هوا و دلاویزی‌کشور هند و لاهور راچنین میستاید:



برشکال ایبهارهندوستان — ای نجات ازبلای تابستان

دادی ازتیرمه نشانیـها — بـازرسـتیـم ازحـرارتـها

سبزه ها را طراوتی دادی! — عـمـرهـاراحـلاوتی دادی!

راغ راگل زمردین‌کردی — بـاغ راشـاخ بسدین‌کردی!

گرچه خرم شدست لوهاوور — باشد آنکس‌که می خورد معذور

منظرشاه خلد راماند — که بروابرگوهرافشاند......

بعد از غزنویان ،غوریان افغانی بر هند دست یافتند و سلطان معزالدین محمد غوری پس از سفرهای فراوان بهند، در (۶۰۲ق۱۲۰۵م) در دهمیك (جهلم پنجاب)کشته شد. (۱۵۰) از رجال دربار وی سلطان قطب الدین ایبك (۶۰۲_۶۰۷ق۱۲۰۵_۱۲۱۰م) در لاهور و ناصرالدین قباچه (۶۰۲_۶۲۵ق۱۲۰۵_۱۲۲۷م) در پنجاب جنوبی و سند پادشاهی کردند. این هر دو پروردگان دربار غوری، رجال علم پرور و ادبدوست و رعیت خواه بودند. چون قطب الدین از خوردی در مهد فرهنگ و ادب یعنی خراسان و در خاندان علمی قاضی القضات فخرالدین بن عبدالعزیز کوفی از احفاد امام اعظم ابوحنیفه تربیه شده بود [۱۵۱] بنا برین بعد از تصرف دهلی، آثار مدنیت و فرهنگ و ادب و افکار خراسان و دربارهای غور و غزنه را در هند بپراگند. چنانچه بقول حسن نظامی درین عصر"خطهٔ لوهورکه مستقر سریر سلاطین و مطلع خورشید ارباب یقین و منشأ اصحاب فضل و تقوی ومأمن زهاد و عباد و مسکن اقطاب و اوتادگشته است، دارالملك دولت شد و شعار شرایع اسلام بغایت ظهور انجا مید و مناهج و شعایر مسلمانی بکمال وضوح پیوست....و توقیر و احترام علمای دین را واجب دانست وائمه و علمای دي... به لطف اعزاز و نواخت‌کرامت و تشریف اسپ و ساخت اختصاص یافتند... "[۱۵۲]

چون‌کمی بعد جهانگیران چنگیزی بر افغانستان حمله‌کردند و شهرهای بزرگ و معمور آنرا ویران و

مردم را قتل عام نمودند، بسا از رجال معروف و اهل علم و ادب و صنعت و رجال اداره و حکمرانان خراسان بسر زمین هند که از شراین نیمه وحشیان چنگیزی دور بود پناه بردند و این مردم هریك آثار ثقافت و ادب و هنر را با صبغهٔ فکر و فرهنگ خراسانی باخود بهند بردند و ریشه های فرهنگ افغانی و هندی را که بر پهلوی های ادب و صنعت و آرت و اداره و تهذیب و تمدن احتوا داشت، دران سرزمین استوار تر ساختند، که ما در ینجا به اشهر مشاهیر این ناشران علم و ادب مختصر اشاره میکنیم :

امام بهاء الدین محمد اوشی از ماوراءالنهر بهند آمد. وی شاعر و ادیب بود و در مدح قطب الدین قصاید آبدار گفت و بعد از مدتی بوطن خود رفت و عهدهٔ شیخ الاسلامی را در انجا یافت و در سنهٔ (۶۰۷ق۱۲۱۰م) از جهان رفت [۱۵۳] همچنان صد راجل جمال الدین محمد بن نصیر، شاعر دربار ملوك غور و مؤلف مجلس آرای شهابی و قاضی حمیدالدین علی بن عمر محمودی شاعر و منشی از رجال این دربار اند.[۱۵۴] که از خراسان متاع علم و فضیلت و انشاء و شاعری را با خود بهند نقل داده اند.

دیگر شخصیکه از نشاپور، براه غزنه بدهلی آمد و بدربار سلطان قطب الدین پرورده شد،حسن نظامی نشاپوری است، که بقول بعضی فرزند نثر نگار و ادیب معروف نظامی عروضی سمرقندی (حدود۵۱۰ق۱۱۱۶م) است [۱۵۵] وی در ۶۰۲ق۱۲۰۵م تاج المآثر را در تاریخ معاصر خود به دری مسجع و مرصع بنام سلطان ایبك نوشت و علاوه برفن تاریخ نویسی فارسی، مکتب انشاء مرصع فارسی را نیز در هند کشود. وی در مدح قطب الدین قصیده یی دارد، که دران وضع فرهنگی و روحانی هند را بانشر مبادی اسلامی خوب تصویر کرده است که دو بیت آن اینست:

از تیغ او بجای صلیب وکلیسا — دردارکفر مسجد ومحراب ومنبراست
آنجاکه بود نعره وفریاد مشرکان — اکنون خروش ونعرهٔ الله اکبراست
(تاج المآثرخطی)

دیگر: محمد بن منصور مبارکشاه، مشهور به فخر مدبر،که از خانوادهٔ علمی و معتبر غزنی بود و در لاهور و ملتان در حدود(۶۱۰ق۱۲۱۳م) زندگی میکرد، کتاب بسیار مفید وگرانبهای آداب الحرب والشجاعه را بنام سلطان شمس الدین ایلتتمش نوشت، که دران بسا از اطراف حیات هندی و افغانی را با نکات و تکتیك نظامی آن عصر روشن ساخت.

و هم از رجال بسیار معروف علمی این عصر، امام رضی الدین حسن صاغانی است، که پدرش از چغانیان ماوراءالنهر بهند رفت و خود امام درسنهٔ (۵۷۷ق۱۱۸۱م) در لاهور بدنیا آمد و در غزنه و بغداد، تحصیل علوم نمود و هم در بغداد بسال (۶۵۰ق۱۲۵۲م) از جهان رفت [۱۵۶] حسن صاغانی در علوم اسلامی و لغت عرب امام عصرگشت و حتی در مصر و حجاز و شام هم شهرت داشت. چون در مدارس غزنه پرورده شده بود،[۱۵۷] بنابران در هند، بزرگترین ممثل فرهنگ و دانش افغانی شمرده میشد و حتی درکتاب العباب الزاخر قاموس بزرگ عربی ناتمام خود - که نسخهٔ خطی نهُ جلدی آن در استانبولست - همواره در شرح برخی ازکلمات عربی، مقابل آنر از "لسان غزنویه" نیز میآورد[۱۵۸] وکتاب مشارق الانواروی در علم حدیث شهرت بین الاسلامی دارد و شاگردان معروف خراسانی مانند محمود بن عمر هروی و برهان الدین محمود بلخی وغیره را پرورده است.[۱۵۹]

جانشین دیگر محمد غوری، سلطان ناصرالدین قباچه (۶۰۷_۶۲۵ق۱۲۱۰_۱۲۲۷م) که مرد دانشمند پرور کاردانی بود، بعد از حادثهٔ مغول، بسا اکابر خراسان و غور و غزنه بخدمت او پیوستند و او در حق همگنان انعام و اکرام و افرمیفرمود [۱۶۰] از جملهٔ این اکابر مرد فاضل سدید الدین محمد عوفی مؤلف قدیمترین تذکرهٔ شعرای فارسی لباب الالباب وکتاب بسیار مهم جوامع الحکایات وغیره است، که دریک خاندان علمی بخارا بدنیا آمد و در مدت ۲۰ سال از دانشمندان معروف عصر در سمرقند و نشاپور و هرات و سیستان و دیگر بلاد خراسان استفاده نمود [۱۶۱] و از راه غزنه بحضور قباچه رسید و بحیث امام شاهی و واعظ دربار مقرر شد و درسنهٔ (۶۱۷ق۱۲۲۰م) که قاضی القضات شهرکنبهایت سند بود، کتاب الفرج بعد الشده تالیف قاضی محسن بن علی تنوخی (متوفی۳۸۴ق۹۹۴م) را بفارسی بنام قباچه در سنهٔ ۶۲۰ق۱۲۲۳م) ترجمه کرد و چون باعین الملك وزیر قباچه محشور گردید، تذکرهٔ لباب الالباب راکه مشتمل بر احوال و اشعار شعرای فارسی زبان هند و خراسان و ماوراءالنهروسیستان و غزنه و غور و غیره است، از قدیمترین عهد تا زمان خود در سنهٔ ۶۱۸ق۱۲۲۱م بنام این وزیر دانشمند نگاشت، که مهمترین مأخذ تاریخ ادبیات فارسی است. عوفی بعد از سقوط سلطنت قباچه، بدربار سلطان شمس الدین ایلتتمش و وزیرش نظام الملك محمد جنیدی پیوست وکتاب ضخیم جوامع الحکایات و لوامع الروایات را در چهار جلد نوشت (حدود ۶۳۰ق۱۲۳۳م) که دارای ۲۱۱۳حکایتست.[۱۶۲]

عوفی بزرگترین ممثل فرهنگ و ادب دری و انشای خراسانی در دیار هند بود و در آثار خود بسا مآثر هندی را هم محفوظ داشته است.

دربار قباچه و وزیردانش پرورش عین الملك، ملتقای دو مدنیت خراسانی و هندی بود، که از کارهای بسیار مهم فرهنگی آن حفظ و ترجمهٔ کتاب تاریخ سند چچ نامه یافتح نامه بنام منهاج الدین و الملك است، بدین تفصیل: محمد بن علی بن حامد بن ابوبکر کوفی که برزبانهای عربی و فارسی احاطه داشت و درکنف حمایت شرف الملك رضی الدین و پسرش عین الملك در اوچهـ میزیست، در سال ۶۱۳ق۱۲۱۶م به ارور و بکهر سند رفت و در انجا نزد قاضی امام اسمعیل بن علی بن محمد ثقفی که اجدادش از آغاز فتح سند، دران شهر میزیستند و در فصاحت و فنون علوم فارسی بی نظیر بود، تاریخ سند را بلغت حجازی (عربی) دید، که از اسلافش میراث مانده بود، وی این کتابرا بنام فوق ترجمه کرده بوزیر موصوف تقدیم داشت.[۱۶۳] درین کتاب، احوال فتوحات عرب و راجگان سند و احوال عمرانی و اجتماعی و ادبی سند با برخی از روایات و داستانهای مقامی نوشته شده که بهترین شارح امتزاج کلتور مقامی و خراسانی شمرده می شود.

سلطان شمس الدین ایلتتمش (۶۰۷_۶۳۳ق۱۲۱۰_۱۲۳۶م) نیز از پادشاهان بزرگ علم دوست دانش پروری بود، که در محیط فرهنگ و ادب و تصوف خراسان نشو و نما یافته[۱۶۴] و با ارباب تصوف و شیوخ خانقاه ارادت تمام داشت و دربارش هم مجمع این طوایف بود، که منهاج سراج در بارهٔ اوگوید: "هرگز پادشاهی به حسن اعتقاد و ادب دیده و تعظیم علماء و مشایخ مثل او نیامده[۱۶۵] و بقول ابن بطوطه پادشاه عالم و فاضل بود (۱۶۶) و بدربارش همواره مذاکرات علمی و دینی میشد و امثال شیخ الاسلام سید نورالدین مبارك غزنوی در حضورش احکام اسلامی و اصول فرماندهی را باشرح و تفصیل بیان کردی و

خود وی نیز آراء حکیمانه در امورسلطنت داشتی، که مؤرخ هند ضیاء برنی آنرا شرح داده است.(۱۶۷)

عصامی شاعر مؤرخ آن عصر، منظر دهلی را با احوال فرهنگی آن درین ابیات بخوبی میکشد، که ما مقدار سیر فرهنگی و فکری را به هند، از ان خوب تخمین کرده میتوانیم:

بدهلی چنان تختگاهی بساخت — سپاهش دراقصای آن ملك تاخت

دران شهریك رونقی شد پدید — بلی لذتی باشد اندر جدید

بسی سیدان صحیح النسب — رسیدند دروی زملك عـرب

بسی کاسبان خراسانزمین — بسی نقشبندان اقلیم چین

بسی عالمان بخارانژاد — بسی زاهد وعابد ازهربلاد

زهر ملك وهرجنس صنعتگرا — زهرشهر وهراصل سیمین بران

بسی ناقدان جواهر شناس — جوهرفروشان، برون ازقیاس

حکیمان یونان، طبیبان روم — بسی اهل دانش، زهر مرزوبوم

دران شهر فرخنده جمع آمدند

چوپروانه برنور شمع آمدند[۱۶۸]

صدر جهان قاضی القضات منهاج سراج جوزجانی از دود مان امام عبدالخالق جوزجانی که از رجال معروف سیاسی و ادبی و قضایی دربار غور و غزنه و بامیان بود (متولد۵۸۹ق۱۲۱۰م) در اوایل سال ۶۲۴ق۱۲۲۶م از راه غزنه و دریای سند به اوچهـ رفت و از حضور سلطان ناصرالدین قباچه، ریاست مدرسهٔ فیروزی و قضای لشکر باوسپرده شد [۱۶۹] و بعد ازان در عصر سلطان ایلتتمش واخلاف وی در دهلی و دیگر بلاد هند به امور قضا و علم پرداخت و تاریخ معروف طبقات ناصری را بنام سلطان ناصرالدین محمود در سنه ۶۵۸ق ۱۲۵۹م در دهلی نوشت که از مهمترین آثار ادبی و تاریخی این دوره شمرده میشود. این مؤرخ و نویسندهٔ دانشمند دری که کتابش شهکار نثر نویسی فصیح و سلیس است، تاریخ و اوضاع سیاسی و اجتماعی هند و هندیان را به تفصیل نوشته و ملوك و امرایی که از خراسان بهند آمده بودند با کارنامه های جنگی و ادبی و دینی و فرهنگی ایشان ذکر کرده است.

از طایفهٔ شعرای دری زبان ابوبکر بن علی روحانی سمرقندی از غزنی بهند رفت[۱۷۰] و دبیر مملکت تاج الدین ریزه از خود دهلی برخاست. وی دریك بیت امتزاج فرهنگ هندی و خراسانی و انتقال آنرا خوب توضیح میدهد:

مولد ومنشأ مبین درخاك هندوستان مرا

نظم ونثرم بین، که از آب خراسان آمده

همچنان ملك الوزراء ابوبکر احمد جامی و فرزندش مجدالملك بهاء الدین علی از خراسان بدهلی آمدند و شهاب مهمره که بقول امیر خسرو، در الّهیات و حکمت و ریاضی و علوم معقول و منقول استاد بود،[۱۷۱] بار اول حمد و نعت و مضامین تصوف را در قصاید مصنوع فارسی هند داخل نمود[۱۷۲] و شیخ عمادالدین شفورقانی (شبرغانی) قاضی ممالك و امیر فخرالدین عمید سنامی لویکی از اخلاف خاندان

شاهی لویکان غزنی که شاعر و دبیر زبردست و مستوفی ممالك هندوستان بود[۱۷۳] و مولانا برهان الدین محمود بلخی که در هندوستان عالمی بزرگتر ازو نبود و سراج الدین ابوبکر بن یوسف سجزی (سیستانی) عالم بزرگ فقه و ادب و مولانا شرف الدین و لوالجی(تخارستان) که در دهلی در سگاه فقه او مشهور بود[۱۷۴] ازم شاهیر علمی و ادبی اند، که در انتقال افکار و سنن ادبی خراسانی بهند مواقع نمایان و تألیفات و اشعار نغز و بدیع داشته اند. در اواسط قرن هفتم هجری، شخصیت دو رفیق جانی امیرخسر و بلخی و حسن سجزی نیز قابل تذکر است. خانوادهٔ امیر خسرو از بلخ وحسن از سیستان است، که هر دو از فکر و فرهنگ خراسانی در هند نمایندگی کرده اند و دواوین اشعار وکتب زیاد نوشته اند.

امیر خسرو را می توانیم، نمونهٔ خوب اختلاط فرهنگ افغانستان و هند بدانیم. این شاعر مقتدر، فکر هندی را در قالب شعر فارسی پرورانید وگاهی هم بزبان هند وی شعرگفت و موسیقی هندی را با فکر خراسانی در آمیخت[۱۷۵] و در همین دوره است که موسیقی باستان هند نیز با متزاج عناصر خراسانی، رنگ نوی گرفت و اصطلاح قوال و قوالی _ که باستناد بیهقی از عصر غزنویان در خراسان و غزنه موجود بود_ [۱۷۶]بهند آمد و در شعب فن و سیع موسیقی هندی، بحیث موسیقی خانقاه مسلماني جای گرفت.

۱۷_ انتقال ادب پښتو در عصر غوریان:

یکی از خصایص کلتور دورهٔ غوریان اینست، که خانوادهٔ سوریان غوری (آل شین اسپ) از مردم قدیم و اصیل قلب افغانستان بودند و بنابرین بازبان دری و پښتو یکسان علاقه داشته و در دربار خود سخنوران هر دو زبان را می پرورانیدند. و درین مورد عیناً مانند لودیان ملتان _ که ذکر آنهاگذشت_ رفتار میکردند. چنانچه یکی از اجداد این خاندان جهان پهلوان امیرکرور سوری(متوفی ۱۵۴ق۷۷۰ م) در پشتوی قدیم، حماسهٔ بسیار نیرومندی دارد و قصیده سرای مقتدر پښتو ښکارزندوی غوری_که در سفر های جنگی سلطان معزالدین محمد غوری با او همراه بود_در تصویر مناظر عبور لشکر این شهنشاه از دریای سند ول شکرکشی ها و فتوحات کلتوری او در هند، قصیدهٔ بسیار بلیغ پښتو سروده، که ما جریان این حرکت فکری را با لشکر سلطانی یکجا بهند، ازان تخمین میکنیم و بعد ازان می بینیم که یکی از مشاهیرمشایخ این دوره ملکیار غرشین (حدود۵۸۰ ق۱۱۸۴م) که در دهلی مدفونست، در میدان جنگ لشکر غوری در هندوستان حماسهٔ جنگی رجزی را در تشجیع غازیان افغانی میسر اید و حضرت قطب الدین بختیار کاکی که ذکرش در جملهٔ صوفیان گذشت نیز اشعار دل انگیز عشقی پښتو دارد و این مرد بزرگ هم در دهلی مدفونست.[۱۷۷]

باری بافتوحات غوریان، انتقال ادب پښتو مانند دری در هند بنظر می آید و این دنبالهٔ سیریست که با لودیان ملتان آغاز شده بود و دامنهٔ آن در زمان غوریان تا بدهلی رسید و تاکنون هم این دو نفر شعرای قدیم پښتو، در قلب هند بخواب خوش آرمیده اند.[۱۷۸]

۱۸_فرهنگ افغانی+هندی در عصر سلاطین افغانی بعد از غوریان:

پس از قتل سلطان معزالدین محمد غوری (۶۰۲ق ۱۲۵م) سلسله های سلاطین و امرای افغانی که از رجال دربار غوریان و یا بازماندگان فاتحان یا نوواردان افغانی و خراسانی بودند در تمام هند ازکرانه های سند تا بنگال و جنوباً تا دکن باقی ماندند و این حکمداران افغانی تافتح هند بدست انگلیس (حدود۱۸۵۷م) برین سرزمین حکم راندند و بدست ایشان بنای فرهنگ هندی و افغانی استوارتر شد. درین هفت قرن از افغانستان به لکها نفوس وه زاران خانواده و رجال علم و ادب و جنگ و صنعت و دین و فرهنگ به هند آمدند و از انجا سنن فرهنگی و افکار و عقاید و آرت و دیگر خصایص اجتماعی خود را بهند منتقل نمودند، که سلسله های شاهان ایشان قرار ذیلند:

از سلاطین معزیهٔ هند که چاکران سلطان معزالدین غوری[۱۷۹] و همه اهل افغانستان بودند و این نام و تعبیر منهاج سراج که مؤرخ معاصر ایشانست نسبت به خاندان غلامان که مؤرخان مابعد نوشته اند اصح و افضل است. زیرا این شاهان از رجال و سپه سالاران برگزیده و مجرب و بافرهنگ دربار غور بودند (۱۲۰۶_۱۲۹۰م)

۲_خلجیان: که اکنون در افغانستان غلجیان گوییم و بتصریح منهاج سراج محمد بختیار خلج غور و بلادگرمسیر بود[۱۸۰] وی در بهار و بنگال و جبال شمالی آن فتوحات کرد و لکهنوتی را پایتخت ساخت و از همین غلجیان افغانی محمد شیران خلج و علی مردان خلجی و غیاث الدین حسین غلجی در هندوستان شرقی و وادی گنگا، شاهان فرهنگ دوست بودند که تخم ثقافت افغانی را در ان دیار پروردند. این خلجیان افغانی که تاکنون بنام ایشان خلج (روزگان شمال قندهار) و خلج (وادی هلمند)و خلج غزنه موجود است، از غزنی تا کلات در وادی ترنك بنام غلجی افتاده اند. چون بعد از قرن (۴م) با یفتلیان آمیخته اند [۱۸۱] بنا بران برخی مؤرخان ایشانرا اشتباهاً ترك گفته اند. ولی محمود کاشغری (۴۶۶ق۱۰۷۳م) تصریح کرده، که دو قبیلهٔ خلجیان، خود را از جملهٔ غزان تُرك نمی شمارند،[۱۸۲] و نیز جغرافیانگار دیگر محمد بن نجیب بکران (در حدود ۶۰۰ق ۱۲۰۳م) کلمهٔ خلج را یك نوع تصحیف خلخ خوانده[۱۸۳] و خلجیان را خلخیان ترك نمی شمارد و علاوه بران ضیاء برنی مؤرخ هند (حدود۷۵۸ق۱۳۵۶م) خلجیان را از ترکان جدا میکند[۱۸۴] علاوه برخلجیان نامبردهٔ فوق، شش نفر دیگر در دهلی از ۱۲۹۰تا۱۳۲۰م هم حکم رانده اند، که مآثر فرهنگی فراوان در هند دارند.

۳_تغلق شاهیان(۱۳۲۰_۱۴۱۲م).

۴_سادات خضرخانیه: که به تصریح یحیی سهرندی (حدود۸۳۰ق۱۴۵۱م) اصلاً افغان[۱۸۵] و از اولاد ملك سلیمان حاکم ملتانند که از (۱۴۱۴_۱۴۴۳م)بر دهلی و هندحکم رانده اند.

۵_لودیان افغانی از بقایای لودیان ملتان و از اولاد بهرام خان لودی حکمران آن سر زمین اند.[۱۸۶] که از (۱۴۵۱تا۱۵۲۶م) در دهلی سلطنت کردند و بمدنیت و فرهنگ اسلامی و افغانی در هند توسیع دادند.

۶_سوریان افغانی که قبایل زوری تاکنون در شمال هرات و نیز بنام سوری در دامنهای کوه سلیمان موجود اند و در اوایل عصر اسلامی نیز سوریان غوری از اجداد شاهان غور بودند و مؤسس سوریان هند

شیرشاه سوری است، که از۱۵۴۰ تا۱۵۵۵م در هند سلطنت کردند و شیرشاه سوری ممثل بزرگ مدنیت پروری وبانی اصول حکمرانی و بسا مبانی مدنی است، که فرهنگ افغانی را به فرهنگ هند ارتباط داده است.

علاوه برانچه مذکور افتاد، امرای غوری و غزنوی و خراسانی وکوهساران افغانی که بادشاهان مذکور بهند رفته بودند، رجال و خاندانهای افغانستان بهر طرف درکشمیر و بنگال و مالوه وگجرات و خاندیش و جونپور و دکن و روهیل کهند و دیگر بلاد هند، به نامهای عماد شاهی و نظام شاهی و عادل شاهی و قطب شاهی و الیاس شاهی و حسین شاهی وکررانگي و غوریه و خلجیه و فاروقیان و بهمنیان و برید شاهیان وغیره[۱۸۷] قرنها حکم راندند، که این مردم در برعظیم هند،در موارد فرهنگی و فکری و مدنی و بسط مدنیت هندی و افغانی کارنامه های درخشان دارند و هنگامیکه سلطان فیروز شاه خلجی بسال (۶۹۸ق۱۲۹۸م) بنای راحتگاه مسافران را در صحرای گوالیار هند بدست خود می نهاد، لب لباب احساسات بشر دوستی و مردم پروری خود را درین بیت فارسی که جامع تمام مزایای انتقال فرهنگ و مدنیت افغانی در هند است گفته و برسنگی حك کرده بود:

این سنگ شکسته زان نهادیم زدست

باشد که شکسته یی درو آساید

(خاتمه)

شش درك کابل ۱ عقرب ۱۳۴۰ش



حواله جات کتب و مآخذ فصل دوم:

۱_کریستن سین: ایران بعهد ساسانیان(اردو) ص ۶۷۶طبع دهلی ۱۹۴۱م.

سعید نفیسی: تاریخ تمدن ساسانی جلد۱ص ۳طبع تهران ۱۳۳۱ش.

عبدالحی حبیبی: لویکان غزنه،طبع کابل ۱۳۴۱ش.

۲_محمد هوتك: پټه خزانه،طبع کابل ۱۳۲۳ش ولویکان غزنه.

۳_بلعمی: ترجمهٔ تاریخ طبری جلد ۴ص۵۰۵طبع کانپور۱۹۱۶م.

۴_بلاذری:فتوح البلدان ۸۲بعبد،طبع قاهره ۱۹۵۷م؛ ابن اثیر: الکامل ۳- ۳۵ طبع قاهره، ۱۳۰۱ق؛ بلعمی : ۴_۵۰۸.

۵_میوزیم جورنال پشاور، دسمبر ۱۹۵۳م.

۶_ابن حجر عسقلانی : الاصابه فی تمییز الصحابه،اسم تمیم ابورفاعه، طبع قاهره ۱۳۲۳ق.

۷_الکامل: جلد سوم، فتوح البلدان، تاریخ سیستان ص۸۳ طبع بهار، تهران۱۳۱۴ش.

۸_بزرگ بن شهریار: عجایب الهند ۵۱۵_۱۵۷طبع لیدن ۱۸۸۶م.

۹_الکامل ۳/۳۵؛ بلعمی: ۴/۵۰۸

۱۰_الکامل : ۳/۶۷

۱۱_کننگهم : جغرافیای قدیم هند ۱/۲۶۶،انگلیسی طبع لندن ۱۸۷۱م.

۱۲_انسایکلوپیدیاآف اسلام : ۲/۱۵۴طبع لیدن ۱۹۱۳م.

۱۳_تاریخ سیستان: ۸۵،فتوح البلدان :۴۳۲،الکامل : ج۳.

۱۴_فتوح : ۴۳.

۱۵_فتوح :۴۳۲،تاریخ سیستان۸۹.

۱۶_شنکر هیراچند: هندوستانی تهذیب قرون وسطی مین ۴۶طبع حیدرآباد دکن ۱۹۳۱م.

۱۷_سید سلیمان ندوی: تعلقات عرب وهند ۱۵طبع اله آباد۱۹۳۰م،فتوح : باب فتح سند.

۱۸_هندوستانی تهذیب : ۴۶،فتوح.

۱۹_بلعمی وتاریخ سیستان والکامل.

۲۰_البیرونی:کتاب الهند۲۰۸طبع حیدر آباد دکن ۱۹۵۸م.

۲۱_القفطی: اخبارالعلماء باخبار الحکماء: ۱۷۷طبع قاهره ۱۳۲۶ق

۲۲_بارتهولد: انسایکلوپیدیا آف اسلام. ماده برمکی .

۲۳_زمباور: معجم الانساب والاسرات الحاکمه۲/۴۱۵طبع قاهره ۱۹۵۱م.

۲۴_تعلقات عرب وهند۳۳۴.

۲۵_مقدمهٔ کتاب الهند ۳۹بیعد(انگلیسی) طبع لاهور۱۹۶۲م.

۲۶_ زکریا قزوینی: آثارالبلاد ۲۲۱طبع وستنفلد غوط۱۸۴۸م.

۲۷_یاقوت حموی: معجم البلدان،کلمهٔ نوبهار.طبع بیروت ۱۹۵۵م.

ابن فقیه: کتاب البلدان ۳۲۴ طبع لیدن ۱۳۰۲ق.

۲۸_تعلقات :۱۱۹.

۲۹_ابن ندیم: الفهرست ۴۸۴طبع قاهره۱۳۴۸ق.

۳۰_الفهرست: ۴۸۸.

۳۱_ابن خلکان: وفیات الاعیان،شرح حال عمروبن بحر الجاحظ،طبع قاهره۱۹۴۹م.

۳۲_جاحظ: فخرالسودان علی البیضان ۸۱طبع قاهره ۱۳۲۴ق.

۳۳_جاحظ: کتاب البیان والتبیین ۴۰طبع قاهره۱۹۲۸م.
۳۴_ابن ابی اصیبعه: طبقات الاطباء ۲/۴طبع قاهره ۱۳۰۰ق.
۳۵_یادداشتهای محمد قزوینی ۵/۱۹۵طبع تهران ۱۳۳۹ش.
۳۶_الیعقوبی: تاریخ ۱/۱۰۵طبع بیروت۱۹۶۰م؛ الفهرست۳۴۲.
۳۷_مقدمۀ انگلیسی کتاب الهند۳۳.
۳۸_ رسایل اخوان الصفا، فصل بدایت الحروف، طبع بمبی ۱۳۰۵ق؛کتاب الهند ۹۳؛ انسایکلو پیدیا یا برتانیکا ۱۹/۸۶۷؛ هنتر: اندین گزیتیر ۲۱۸.
۳۹_ الفهرست ۴۳۱.
۴۰_ تعلقات هند وعرب ۱۳۷.
۴۱_نصرالله وزیر غزنوی: مقدمۀ ترجمه فارسی کلیلۀ دمنه، طبع تهران ۱۳۱۰ش.
۴۲_بهار: سبك شناسی ۲/ ۲۵۱ طبع تهران ۱۳۳۷ش.
۴۳_سعید نفیسی: احوال وآثار رودکی ۱۰۹۶ ببعد، طبع تهران ۱۳۰۹ش.
۴۴_ دکتور عیسی صدیق : تاریخ فرهنگ ۴۰۷،طبع تهران ۱۳۱۵ش
۴۵_هتی: تاریخ عرب ۸۶. ترجمه عربی طبع قاهره ۱۹۶۱م.
۴۶_الفهرست: ۴۸۴.
۴۷_تعلقات۲۲۸.
۴۸_سلیمان تاجر: سفرنامه ۵۷طبع پاریس۱۸۱۱م.
۴۹_نیل کنتهاشاستری: فارن نوتس آن سوتهـ اندیا۱۰.
۵۰_بزرگ بن شهریار:عجایب الهند ۳طبع لیدن ۱۸۸۶م.
۵۱_تعلقات: ۳۰۳واحسن التقاسیم۴۸۱طبع لیدن ۱۸۸۷م.
۵۲_اصطخری: مسالك الممالك ۱۵۸،طبع لیدن ۱۹۲۷م.
۵۳_ابن حوقل: صورة الارض ۲۳۲.طبع لیدن ۱۸۷۳م.
۵۴_البشاری: احسن التقاسیم ۴۸۰.
۵۵_البلاذری: فتوح البلدان ۴۴۶.
۵۶_مسعودی: مروج الذهب ۱/۲۸۱طبع قاهره ۱۹۲۸م.
۵۷_مروج ۱/۳۲۷.
۵۸_احسن التقاسیم ۱/۴۸۰ببعد.
۵۹_عبدالله انصاری: طبقات الصوفیه ۲۷۱طبع کابل ۱۳۴۲ش.
۶۰_اخبار الحلاج ۴۱،۳۱طبع پاریس۱۹۳۶م.
۶۱_ترجمۀ تاریخ ادبی ایران ۱/۶۳۱طبع تهران ۱۳۳۵ش:ابن جوزی گوید که حلاج در هندوستان و خراسان وماوراء النهر وترکستان بسیر آفاق وانفس پرداخت.
۶۲_المقدسی: البدء والتاریخ ۲/۹۲طبع پاریس ۱۹۰۱م، تعلقات ۲۴۹.
۶۳_خوارزمی: مفاتیح العلوم ۷۴ طبع قاهره. ۱۳۴۲ق.
۶۴_امام بخاری:الادب المفرد۳۵طبع استانبول ۱۳۰۹ق.
۶۵_مسعودی: مروج ۱/۳۷۰.
۶۶_عجایب الهند :۱۱۸.
۶۷_مفاتیح العلوم :۲۲۱.
۶۸_تعلقات :۱۴۲.

۶۹_ مفاتیح :۱۷۷.

۷۰_ البیرونی :آثارالباقیه ۲۲۹طبع لیپزیك ۱۸۷۶م.

۷۱_ الفهرست: ۳۴۷،کتاب البدء والتاریخ :۱۹،ملل ونحل شهر ستانی: ۲۴۰طبع تهران ۱۳۳۵ش.

۷۲_ محمد هوتك : پتگه خزانه ۲۴۲.

۷۳_ بنگرید: مروج ۲۴۰،۲/۱۳۶وتاریخ الیعقوبی ۱/۲۰۳ و التنبیه والاشراف ۱۰۸وياد داشتهای قزویتی ۵/۲۳۶.

۷۴_ حدود العالم ۴۲،عجایب الهند۱۴۴،مروج الذهب ۲/۸۵.

۷۵_ تعلقات۲۷۸.

۷۶_ مروج ۲/۸۶.

۷۷_ احسن التقاسیم ۴۸۲.

-۷۸تاریخ هند توسط مورخان هندی. هنری الیوت و ج. دوسن. لندن ۱۸۶۷.

۷۹_ مروج ۲/۱۸۹.

۸۰_ صورة الارض ۳۲۸.

۸۱_ تاریخ تجارت درعصر اموی ۳۷طبع لیپزیگ ۱۹۲۵م.

۸۲_ کتاب الهند والصین ۲۰۱طبع پاریس ۱۸۴۵م.

۸۳_ حدود العالم : ۴۶، طبع تهران،۱۳۵۲ش.

۸۴_ تهذیب مشرق درعصر خلفاء ترجمهٔ اردو ۲۲.طبع لاهور۱۹۵۵.

۸۶_ تمدن ایرانی ۴۵.طبع تهران ۱۳۳۷ش.

۸۶_ هندوستانی تهذیب ۲۳۳.

۸۷_ ابن خلکان :وفیات الاعیان ۲/۴۱۰.

۸۸_ تاریخ سیستان ۲۰۷.

۸۹_ انسایکلوپیدیااسلام، مادهٔ افغانستان جلد اول.

۹۰_ ماجومدار: تاریخ جدید هند۲۷۵.

۹۱_ دکترصفا: تاریخ ادبیات درایران ۱/۲۰۳طبع تهران ۱۳۳۸ش.

۹۲_ ترجمهٔ تاریخ یمینی ۲۵۲.

۹۳_ تاریخ ادبیات درایران ۱/۶۱.

۹۴_ حمزهٔ اصفهانی: سنی ملوك الارض۱۵۰طبع برلن ۱۳۴۰ق، نرشخی: تاریخ بخارا۷۰طبع تهران ۱۳۱۷ش.

۹۵_ عبدالحی گردیزی: زین الاخبار۱۴طبع تهران ۱۳۱۵ش.

۹۶_ ابن ابی اصیبعه: طبقات الاطباء ۲/۴.

۹۷_ یاقوت حموی: معجم البلدان، مادهٔ مرو.طبع بیروت ۱۹۵۵م.

۹۸_ تاریخ بخارا ۶۷وتاریخ سیستان ۸۹.

۹۹_ یاقوت: معجم الادباء ۳/۲۹طبع قاهره ۱۹۳۶م.

۱۰۰_ احمدزکی: الحضارة الاسلامیه ۱/۳۳۲طبع قاهره ۱۹۱۰م.

۱۰۱_ دکتور صفا: تاریخ ادبیات درایران ۱/۶۱۹.

۱۰۲_ زین الاخبار۳۶.

۱۰۳_ احسن التقاسیم ۳،۳۴۶.

۱۰۴_ مقدمهٔ مخطوطهٔ الابنیهٔ موجود درموزهٔ ویانا.

۱۰۵_ بنگرید: تعلقات هندوعرب، زین الاخبار، شوکت افغانی، حیات افغانی وغیره.

۱۰۶_ پتگه خزانه ۶۷بعبدواورینتگل کالج میگزین طبع لاهور ۱۹۴۹،۱۹۴۸م.

۱۰۷_ابوالفضل بیهقی: تاریخ مسعودی ۱/۱۰۳طبع تهران ۱۳۱۹ش.

۱۰۸_سیاست نامه ۱۲۶، حمدالله مستوفی: تاریخ گزیده ۱۶۰خطی.

۱۰۹_الکامل ابن اثیر.

۱۱۰_ وفیات الاعیان.

۱۱۱_العتبی: تاریخ یمینی ۲۴طبع قاهره ۱۲۹۰ق.

۱۱۲_وفیات.

۱۱۳_بیهقی۷.

۱۱۴_بیهقی ۷،۵۲،۲۷۹،۳۲۰،۵۲۳،۵۴۹،۶۰۳،۶۸۸،۷۵۵، وغیره.

۱۱۵_بیهقی ۵۴۹.

۱۱۶_بیهقی ۲۶۶.

۱۱۷_بیهقی ۹۶۱،۸۲۱.

۱۱۸_انسایکلو پیدیا آف اسلام. کلمهٔ افغانستان .

۱۱۹_احسن التقاسیم ۴۸۵،۴۸۱.

۱۲۰_کتاب الهند۵۶.

۱۲۱_تعلقات هندوعرب ۳۲۵.

۱۲۲_حسن ابراهیم حسن: تاریخ الاسلام السیاسی۳/۱۵۷طبع قاهره ۱۹۴۸م نظام. الملك: سیاست نامه ۳۲طبع تهران ۱۳۴۰ش.

۱۲۳_دکتورشفق: تاریخ ادبیات فارسی ۱۳۹طبع تهران ۱۳۱۵ش.

۱۲۴_صفا: تاریخ ادبیات ۱/۶۳۳.

۱۲۵_همین ۱/۳۰۶.

۱۲۶_ رسایل اخوان الصفا۱/۱

۱۲۷_دکترغنی: احوال وآثار حافظ ۳۱طبع تهران ۱۳۶۲ش.

۱۲۸_همین ۱۵۷.

۱۲۹_براون : تاریخ ادبیات ایران ۱/۶۱۲.

۱۳۰_بنگرید: بزم صوفیه (اردو)تصوف اسلام(اردو)فرشته، خزینة الاصفیا، نزهةالخواطر، سبحة المرجان وغیره.

۱۳۱_مفتی غلام سرور لاهوری: خزینة الاصفیاء ۲/۲۴۸طبع لکهنو ۱۹۱۴م.

۱۳۲_گزیتیر ضلع جالندهر۱۲۱.

۱۳۳_شیخ اکرام: آب کوثر ۹۱طبع کراچی ۱۹۵۵م. ونسخهٔ خطی کرامات شیخ سرور.

۱۳۴_تاریخ فلسفهٔ اسلام، ترجمه اردو ۱۶۸.

۱۳۵_منوچهر بزرگ مهر: پیشروان فلسفهٔ جدید. مجلهٔ سخن شماره ۸،۹سال ۱۳۳۹ش.

۱۳۶_صفا: تاریخ ادبیات ۱/۳۳۸.

۱۳۷_رسالهٔ البیرونی برفهرست کتب محمدبن زکریا۲۹،۴۳طبع پاول کراوس ۱۹۳۶.

۱۳۸_صفا: تاریخ ادبیات ۱/۳۳۹.

۱۳۹_سیدحسن برنی: البیرونی(اردو)طبع علی گڤ هند۱۹۲۷م.

۱۴۰_حسن نظامی : تاج المآثر(خطی).

۱۴۱_تمدن ایران ۴۱۰.

۱۴۲_کریستی ویلسون: تاریخ صنایع ایران. ترجمهٔ فارسی ۱۲۶طبع تهران ۱۹۳۸م.

۱۴۳_منهاج سراج جوزجانی: طبقات ناصری ۱/۴۴۲طبع کابل ۱۳۴۳ش.

۱۴۴_انسایکلوپیدیا آف اسلام. کلمهٔ افغانستان ج ۱.

۱۴۵_تمدن ایرانی۴۱۲.
۱۴۶_علی اکبر شهابی: روابط ادبی ایران وهند۲۴،طبع تهران.
۱۴۷_محمد عوفی: لباب الالباب ۲/۲۴۱طبع لیدن ۱۹۰۶م.
۱۴۸_هدایت: مجمع الفصحاء. والهٔ داغستانی: ریاض الشعراء (خطی).
۱۴۹_دیوان مسعود سعد۴طبع تهران ۱۳۳۹ش.
۱۵۰_منهاج سراج: طبقات ناصری، طبقه ۱۸_۱۹، الکامل ۱۲/۸۳.
۱۵۱_طبقات ناصری ۱/۴۸۸، تاریخ فخرالدین مبارکشاه ۲۱طبع لندن ۱۹۲۷م.
۱۵۲_تاج المآثر(خطی).
۱۵۳_لباب ۱/۱۸۹وتذکرهٔ روز روشن ازمظفر حسن صبا طبع بهوپال هند.۱۸۸۰م.
۱۵۴_لباب ۱/۱۱۷ببعد.
۱۵۵_رویدادمعارف اسلامیه طبع لاهور ۱۹۳۶م.
۱۵۶_آزاد بلگرامی: سبحة المرجان ۲۸، رحمان علی: تذکرهٔ علماء هند۴۸، صباح الدین ندوی: بزم مملوکیه ۲۸، سیوطی : بغیة الوعاة ۲۷۷.
۱۵۷_عبدالحلیم دیوبندی: شرح حال حسن صاغانی. معارف اعظم گؤهـ ۱۹۵۹م.
۱۵۸_العباب، نسخهٔ خطی.
۱۵۹_عبدالحی: نزهةالخواطر۱۳۹طبع حیدرآباد دکن ۱۹۴۷م.
۱۶۰_طبقات ناصری۱/۴۶۲.
۱۶۱_دکترنظام الدین: مقدمهٔ جوامع الحکایات۴،۵ولباب ۱/۴۴و۲۰۹ببعد.
۱۶۲_بزم مملوکیه ۴۶ببعد طبع اعظم گؤهـ ۱۹۵۴م.
۱۶۳_دیباجهٔ چچ نامه ۱۰طبع دهلی ۱۹۳۹م.
۱۶۴_طبقات ناصری جلد اول، سیرالعارفین ۱/۲۸، فوایدالفواد۲۱۲، فواید السالکین۱۶.
۱۶۵_بزم مملوکیه ۶۱ببعد وطبقات ناصری جلد اول.
۱۶۶_ترجمهٔ اردوی سفرنامهٔ ابن بطوطه ۵۸.
۱۶۷_برنی: تاریخ فیروزشاهی ۴۲،۷۰ببعد طبع کلکته ۱۸۶۲م.
۱۶۸_عصامی: فتوح السلاطین ۱۱۴طبع آگره ۱۹۳۸م.
۱۶۹_طبقات ناصری، طبقهٔ ۱۴.
۱۷۰_روز روشن ۲۵۶.
۱۷۱_امیر خسرو: هشت بهشت، طبع علی گڑهـ (هند).
۱۷۲_اقبال حسین :شعر قدیم فارسی هند۱۹۷.
۱۷۳_نزهة الخواطر۱/۱۸۷.
۱۷۴_برنی :تاریخ فیروز شاهی ۴۶. نزهه ۱/۶۳.
۱۷۵_وحیدمیرزا: زندگانی وآثار امیرخسرو۲۴۰.
۱۷۶_تاریخ بیهقی ۵،۷۱،۵۶۶.
۱۷۷_نعمت الله: مخزن افغانی وتاریخ فیروز شاهی ۱۳۴، آیین اکبری وفرشته وغیره.
۱۷۸_برای تفصیل بنگرید: پټه خزانه، پشگتا نه شعراجلد اول، تاریخ ادب پښتو جلد دوم.
۱۷۹_طبقات ناصری ۱/۴۸۷.
۱۸۰_طبقات ۱/۴۹۵.
۱۸۱_مارکوارت: ایرانشهر ۲۵۱، حواشی مینارسکی برحدود العالم ۳۴۸ترجمهٔ فارسی طبع کابل ۱۳۴۲ش.

۱۸۲_دیوان لغات الترک ۳/۳۰۷،طبع استانبول ۱۳۳۵ق.

۱۸۳_جهان نامه خطی ورق۱۷.

۱۸۴_ضیاءبرنی: تاریخ فیروز شاهی ۱۷۳برای تفصیل رجوع شود به رویدادکانگرس تاریخ هند ۱۹۳۹م.مقالۀ خلجیان ترکان نبودند. ونیز رسالۀ اصل خلجیان افغانی ازعبدالحی حبیبی طبع تهران ۱۳۸۴ ش.

۱۸۵_یحیی سهرندی: تاریخ مبارکشاهی طبع کلکته ۱۹۳۱م وزمباور۲/۴۲۵.

۱۸۶_زمباور: معجم الانساب والاسرات الحاکمه الاسلامیه ۲/۴۵۲طبع قاهره ۱۹۵۱م.

۱۸۷_برای تفصیل بنگرید: کتاب مذکور ودول اسلامیه ازخلیل ادهم استانبول ۱۹۲۷م وطبقات سلاطین اسلام ازلین پول،ترجمۀ عباس اقبال آشتیانی طبع تهران.

